

‘मराठीचे पंचप्राण’ साहित्य-माला

(२)

निबंधकार

पुस्तक पहिलें

★

लेखक

श्री. दामोदर नरहर शिखरे,
एम. ए.

नगर वाचनालय सातारा
संगणकीकृत

ऑगस्ट १९५२]

[किं. १४ आणे

-भा.
३२१
~~३०६~~

प्रकाशक :

न. शं. कुलकर्णी, एस्. टी. सी., डी. डी.
दि टीचर्स आयडियल पब्लिशिंग हाउस लि.,
७७ शनवार पेठ, पुणे २.

१३५९

आवृत्ति पहिली : १९५२

मुखपृष्ठ चित्रकार—दीनानाथ दलाल.

अंतर्गत चित्रकार—जे. बी. दीक्षित.

मुद्रक :

य. गो. जोशी, बी. ए. (ऑ.)

आनंद मुद्रणालय,

१९६/४६ सदाशिव, पुणे २.

म नो ग त

६ मराठी असे आमुची मायबोली ' असें आपण उंच स्वरांत गातों. आणि तें खरेंच आहे. जशी मातृभूमि तशीच मातृभाषा. दोघीहि सारख्याच पूज्य, सारख्याच अभिमानार्ह. पण मातृभूमीचें स्वरूप आपण आपल्या डोळ्यांनीं कधीं पाहिलें आहे ? आपल्या राष्ट्राच्या किती अंगांचें प्रत्यक्ष दर्शन आपण घेतलें आहे ? त्या ' सुजला-सुफला ' भारतभूमीच्या चरणावर आपण किती वेळां खेळलों आहों ?—तिच्या अंकावर किती वेळां लोळलों आहों ? तीच अनास्था, तीच उपेक्षा तेंच अज्ञान आपणां बहुतेकांचें मातृभाषेच्या बाबतीतहि नसतें काय ?

मराठीच्या आरंभापासूनचा इतिहास आपल्याला कितीसा माहीत असतो ? निदान प्रमुख लेखक व ठळक कवि यांची तोंडओळख तरी आपल्या-पैकीं—सुशिक्षितांपैकीं—पदवीधरांपैकींहि किती जणांस कितीशी असते ? मराठी साहित्याची धनदौलत कोणती व किती आहे याचा स्थूल परिचय तरी आपल्याला असावयास नको काय ? थोरथोर ग्रंथकारांच्या अक्षर-कृति-निदान त्यांतील सारभूत वचनें तरी—आपल्या स्मृतींत घोळलीं जाव-यास नकोत काय ?—आपल्या जिन्हेवर खेळलीं जावयास नकोत काय ?

या दोन्ही मातांकडे आपलें आजवर दुर्लक्ष झालें, याचें मुख्य कारण म्हणजे आपलें पारतंत्र्य. इंग्लंड देशाचा व इंग्रजी भाषेचा पगडा आपल्या सान्या जीवनालाच झाकोळून टाकीत होता. सुदैव असें कीं, आतां पारतंत्र्याचा तो अंधार पार नाहीसा झाला आहे. पूर्ण स्वातंत्र्याचीं किरणें राष्ट्राच्या सर्वांगावर नाचत आहेत. मातृभाषेला प्राथमिक शिक्षणा-पासून अंतिम पदवीपर्यंत सर्वत्र संचार करण्याचें स्वातंत्र्य लाभलेलें आहे. शिक्षणाच्या साद्यंत अभ्यासक्रमांत मराठीला मानाचें स्थान मिळालेलें आहे. शिक्षणाचें माध्यम होण्याचा तिचा नैसर्गिक हक्कहि तिला सर्वत्र सत्वरच प्राप्त होईल अशी सुचिन्हेंहि दिसत आहेत.

शाळांत व महाविद्यालयांत मराठीचा मूळग्राही व व्यापक अभ्यासक्रम आंखून दिला जातो. परीक्षेत विद्यार्थ्यांकडूनही मोठमोठ्या अपेक्षा केल्या जातात. पण त्याला पोषक अशी पुस्तके आहेत कोठे ? थेट महानुभावापासून आजच्या लेखकांपर्यंत मराठी वाङ्मयाची वाढ कशी झाली, याचें साधार ज्ञान देणारे ग्रंथ किती आहेत ? श्री. वि. ल. भावे यांचें 'महाराष्ट्र सारस्वत' किंवा श्री. ल. रा. पांगारकर यांचा 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' हे ग्रंथ मोठ्या तोलामोलाचे आहेत हें निर्विवाद. पण त्यांच्या ग्रंथांची अखेर स्वराज्याच्या समाप्तीपार्शीच झालेली आहे. पुढच्या काळाला तसे प्रकाशमान लेखक केव्हां लाभणार ? तोंवर ही छोटीशी पणती लावण्यास मी पुढें झालों आहे.

आरंभापासून अद्ययावत् अशा मराठी साहित्याचा परिचय मूलाधारासह करून देण्याचा विचार माझ्या मनांत बराच काळ घोळत होता. पण 'उत्पद्यन्ते विलीयन्ते लेखकानां मनोरथाः' अशी स्थिति प्रकाशकाचे अभावीं होते. सध्यांचा काल प्रकाशनास प्रतिकूल--त्यांतहि अशा ग्रंथांच्या प्रकाशनास तर अधिकच विकट. पण 'दी टीचर्स आयडियल पब्लिशिंग हाऊस लि.'चे श्री.कुलकर्णी यांनी दूरदृष्टि ठेवली व हिंमत धरली; म्हणून ही माला लिहिण्यास मी आतां प्रवृत्त झालों. तिचें हें दुसरें पुष्प-महाराष्ट्र-शारदेच्या चरणीं मी नम्रभावानें अर्पण करतो.

या मालेची योजना अशी की, महाराष्ट्र-भाषेचे प्रातिनिधि असे ठळक-ठळक ग्रंथकार निवडावयाचे आणि आधीं त्यांचें थोडक्यांत चरित्र देऊन त्यांच्या साहित्याचें गुण-ग्रहण करावयाचें. त्या गुणांचें द्योतक असे प्रत्यक्ष त्या ग्रंथकाराचे छोटेछोटे केचेहि जरूरीपुरते, मधूनमधून द्यावयाचे. अशा रीतीनें पांच संतकवींचा परिचय आधारासहित करून देणारें पहिलें पुस्तक पूर्वी प्रसिद्ध झालें आहे आणि आतां पांच निबंधकारांचा पहिला खंड प्रकाशित होत आहे. यापुढें कादंबरीकार, नाटककार, लघुकथाकार, लघुनिबंधकार, विनोदकार, कवि इत्यादींचाहि परिचय एकएका-जरूर तर दोनदोन-पुस्तकांत करून दिला जाईल. सुमारें साठ प्रमुख लेखकांच्या कृतींचा

आस्वाद अशा बारा पुष्पांतून देण्यांत येईल. त्या बारा पुष्पांच्या सेवनानें मराठी साहित्याचें आरंभापासून आतांपर्यंतचें स्वरूप स्थूलमानानें तरी सम-जून यावें अशी माझी अपेक्षा आहे.

पन्नास-साठ सरस्वती-पुत्रांचा सत्कार या बारा पुष्पांच्या मालेनें मी करणार असलों, तरी ज्यांचा समावेश मीं तीं करूं शकलों नाहीं अशा थोरथोर साहित्यिकांच्या रांगा माझ्या डोळ्यापुढें दिसत आहेत. ते शारदा-भक्त मजवर डोळे वटारणार नाहींत अशी मी उमेद बाळगतों. कारण ते माझी अपात्रता व पारिस्थितीची मर्यादा जाणण्याइतके सुजाण व उदार आहेत. शक्य होईल तेव्हां त्या सर्वांसाठीं ताटपाट मांडण्याची माझी उभारी आहे. संकल्प सहस्रभोजनाचा आहे, सिद्धता आज तरी साठांचीच आहे.

ज्या वाग्भटांना मी आंवतणें दिलीं, त्यांनाहि मी पूर्ण संतुष्ट कोठें करूं शकलों ? सहस्रावधि ओव्या व अभंग रचनांच्या संतकवींचा साक्षात्कार अवघ्या वीस पानांत मला कसा करून देतां येणार ? बारा हजाराहून अधिक पृष्ठांचें वाङ्मय रचणारे साहित्य-सम्राट मराठीच्या राज्यांत अनेक झाले; त्यांचीं हीं केवळ 'क्षण-चित्रें' (स्नॅपशॉट) होत. पण मूळ वस्तूची यथार्थ कल्पना देण्यास ती समर्थ ठरतील असा विश्वास मला वाटतो.

माध्यमिक विद्यालयांतील आठवी, नववी व दहावी या यत्नांतील विद्यार्थ्यांचें जीवन म्हणजे मूर्तिमंत महत्वाकांक्षा. आपले मित्र, आपला देश, आपला धर्म, आपलें ध्येय यांचीं मनोरम काल्पनिक दृश्यें मनासमोर उभीं करून हे विद्यार्थी आपल्या या उदात्त व भव्य कल्पना-सृष्टींत रममाण होत असतात. जीवनाच्या या सुवर्णकाळांत मराठी भाषेंतील साधुसंत व इतर प्रमुख साहित्यिक यांची ओळख होणें अत्यंत महत्वाचें आहे. ही गोष्ट ध्यानांत ठेवून त्या विद्यार्थ्यांसाठीं ' पुरवणी वाचन ' म्हणून हीं पुस्तकें सुबोध रीतीनें रचलेलीं आहेत. शालेय दृष्टीनें पुस्तकांची उपयुक्तता वाढावी म्हणून प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटीं प्रश्न वगैरे जोडण्याचें कार्य प्रा. वा. दा. गोखले एम्. ए., बी. टी. यांनीं आस्थेनें केलें, याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

या पुस्तकांत ग्रंथकारांचें समालोचन व गुण-दोष-विवेचनहि यथावसर

केलेलें असल्यानें महाविद्यालयांतील त्यांच्या ' थोरल्या भावडांनाहि ' हीं पुस्तकें उपयुक्त वाटतील अशी आशा मी धरतों. मराठीचा सर्वसामान्य वाचकवर्ग, शिक्षकवर्ग आणि विद्यार्थिवर्ग या पुस्तकाच्या उपयुक्ततेविषयींचे आपापले अभिप्राय मला कळवील, तर त्यांचा उपयोग मी पुढील पुस्तकें लिहितांना कृतज्ञतापूर्वक करीन.

' महात्मा ' मासिक
नातूवाग पुणें २.

दा. न. शिखरे

अनुक्रम

१. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर १-१८
२. लो. टिळक १९-३७
३. प्रि. आगरकर ३८-५६
४. प्रा. परांजपे ५७-८१
५. श्री. केळकर ८२-१००

SHRI.CHA.PRATAPSIH
MAHARAJ (THORALE)
NAGAR WACHNALAYA, SATARA

1359

पुढील पुस्तक

निबंधकार - २

सप्टेंबरमध्ये प्रसिद्ध होईल.

१. प्रि. वा. म. जोशी
२. 'संदेश' कार कोल्हटकर
३. व्. सावरकर
४. आचार्य कालेलकर
५. म. म. द. वा. पोतदार

शि ख रे - वा अ य

च रि त्रें

	रु. आ.
म. गांधींचें चरित्र	८- ०
गांधी-जीवन-कथा	३- ०
राष्ट्र-पिता गांधीजी	१- ०
गांधी-रण-गीता	१- ०
राष्ट्र-जनक टिळक	१- ४
लोकमान्य टिळक	०- ८
सुधारकाचार्य आगरकर	१- ८
डॉ. राधाकृष्णन	०- ८

प्र बंध

गांधीजींचें रामराज्य	१- ०
साम्राज्य व स्वराज्य	१- ०
सर्वश्रेष्ठ हिंदुधर्म	०-१२
आजकालचे साहित्यिक	१- ०

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर : : १

एकाद्याच्या हातांतच अमृत असतें असें म्हणतात. ज्ञानदेवांची वाणी तर अमृतावर ताण करणारी, तशीच चिपळूणकरांची. आणि जें वाणींतें तें करणोंतहि. ज्ञानोवांनीं भागवतधर्माचें जें इवलेसें रोप लावलें, त्याचा वेल किती तरी विस्तारला ! मालाकारांनीं सुरू केलेला राष्ट्रीयत्वाचा पंथहि वर्षानुवर्षे सारखा वाढतच आहे. मालाकारांनीं ज्या ज्या संस्था स्थापल्या, जीं जीं कायें उभारलीं, तीं अल्पावधीतच फुलाफळास आलीं. संस्कृतांतील ज्ञान मराठींत आणण्यासाठीं ज्ञानेश्वरांना 'बंड' करावें लागलें, तसेंच इंग्रजीचे दास बनलेल्या महाराष्ट्रीयानांचे डोळे मायभाषेकडे वळविण्याचें कार्य विष्णुशास्त्र्यांना करावें लागलें. स्वभाषा, स्वधर्म व स्वदेश

यांचा पुरस्कार त्यांच्याइतका त्यांच्यापूर्वी कोणीच केलेला नव्हता. उलट, या तिन्ही दैवतांची विटंबनाच त्यांच्यापूर्वीचे आंगल-विद्याविभूषित विद्वान करीत-किंवाहुना त्यांतच ते धन्यता मानीत. त्यांनी पसरलेले भ्रमजाल सपासपा कापून टाकण्याचे कार्य शास्त्रीवोवांनी मोठ्या धैर्याने व चातुर्याने पार पाडले.

मराठीतील “ आद्य काव्य-ग्रंथ ” जसा ज्ञानेश्वरी; तसा “ आद्य-गद्य-ग्रंथ ” निबंधमाला. ज्ञानेश्वरीपूर्वीहि महानुभावांनी मराठीत सहा-सात हजार ग्रंथ रचिले होतेच; पण मराठी काव्याची गंगोत्री म्हणजे ज्ञानेश्वरीच. त्याचप्रमाणे महानुभावापासून वखरी वगैरेमधून मराठी गद्य थोडेंफार विखुरलेले असले, तरी पहिला नांव घेण्याजोगा मराठीतील गद्य ग्रंथ म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांची “ निबंधमालाच ”. ज्ञानेश्वरीचे निर्माते वयाच्या एकविसाव्या वर्षी समाधिस्थ झाले, तर ‘ निबंधमाले’चे कर्ते वत्तिसाव्या वर्षी दिवंगत झाले.

‘ मराठीचा शिवाजी ’

विष्णुशास्त्र्यांचे वडील कृष्णशास्त्री. त्यांना ‘बृहस्पति’ म्हणत, इतकी त्यांची बुद्धि तेजदार होती. वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी ते इंग्रजी शिकू लागले- आणि शिकले ते इतके की, ‘ रासेलस ’ वगैरे ग्रंथांचीं भाषांतरे त्यांनी मराठीत केली. संस्कृत ‘ मेघदूताचा ’ त्यांनी केलेला अनुवाद सरस आहे. ‘ विचार-लहरी ’ या पत्राचे ते संस्थापक होते. त्यांत ते ख्रिस्ती मिशनऱ्यांवर झोड उडवीत. त्यांच्या भाषा-सेवेचा व समाज-सेवेचा पूर्ण विकास विष्णुशास्त्र्यांच्या ठायी झालेला आढळतो-जशी कांही शहाजी-शिवाजीची जोडीच. ‘ मी मराठी भाषेचा शिवाजी आहे ’ असे विष्णुशास्त्री खाजगी भाषणांत कांहींशा विनोदाने, कांहींशा अभिमानाने म्हणतहि.

लेखन-कलेचे भांडवल

विष्णुशास्त्र्यांचा जन्म ता. २० मे १८५० रोजी पुणे येथे झाला. त्यांचे इंग्रजी शिक्षण ‘ पूना हायस्कूलांत ’ झाले. ते १८६५ साली

मॅट्रिकची परीक्षा उतरले. त्याच वर्षी, त्या वेळच्या रुढीप्रमाणे, त्यांचा विवाहहि झाला. त्यानंतर ते 'पूना कॉलेज' मध्ये गेले. ते कॉलेज वानवडी येथे होते. त्या कॉलेजांत प्राचार्य युरोपियन व काहीं प्राध्यापकहि युरोपियनच. इंग्रजी-संस्कृत हे भाषा-विषय आणि इतिहास हे विषय विष्णुशास्त्र्यांनी चांगले अभ्यासले. त्यांनी दोन शिष्यवृत्त्याहि पटकावल्या. पण गणित विषय त्यांचा नावडता. त्यामुळे त्यांना एकदां परीक्षेत हार खावी लागली. १८६८ सालापासून नव्या जागेंत डेक्कन कॉलेज सुरू झालें.

तेथे विष्णुशास्त्र्यांनीं दोन वर्षे काढलीं व सपाटून वाचन केलें. इंग्रजींतील मेकॉले, संस्कृतांतील ब्राण व मराठींतील मोरोपंत यांचा विशेष अभ्यास त्यांनीं केला. पन्हाळकर बोवासारख्यांच्या कथांतूनहि संत-वाङ्मयाचा रस त्यांनीं चाखला. "प्राचीन हिंदु लोकांचें ज्ञान" या विषयावर त्यांनीं निबंध लिहून तो कॉलेजांतील वादसभेंत वाचला. मराठी भाषेवर प्रभुत्व मिळावें म्हणून ते विशेष परिश्रम करीत. दर आठवड्यास एका संस्कृत उताऱ्याचें मराठी भाषांतर करण्याचा क्रम त्यांनीं तीन वर्षे अखंड चालविला होता. परीक्षेच्या अभ्यासक्रमाबाहेरील वाचनांत त्यांनीं वेळ घालविल्यामुळे वी. ए. च्या परीक्षेंत प्रथम त्यांना अपयश आलें; पण १८७१ सालीं ते वी. ए. झाले. कॉलेजांतील चौफेर वाचनाचा उपयोग त्यांना पुढील आयुष्यांतील लेखनास अतिशय झाला. त्या प्रचंड वाङ्मय-व्यापाराचें भांडवलच तें !

संस्कृत कवि-पंचक

पदवी-परीक्षेचा अभ्यास चालू असतांच विष्णुशास्त्र्यांनीं एका खाजगी शाळेंत शिक्षकाची नोकरी धरली होती. शिकवितां शिकवितां शिकावयाचें अशी दुहेरी कामगिरी ते पार पाडीत होते. शिवाय, अधूनमधून लेखनहि चालू होतेंच. तो त्यांचा छंदच. वडिलांनीं 'रासेलस' चें भाषांतर आरंभिलें होतें; तें त्यांनीं पूर्ण केलें. संस्कृतांतील 'कादंबरी' अशाच पितापुत्रांनीं पुरी केलेली आहे. 'शालापत्रक' मासिकाच्या संपादकत्वाचीं सूत्रेंहि वडिलांनीं विष्णुशास्त्र्यांच्या हातीं दिलीं. 'संस्कृत कवि-पंचक' हा

त्यांचा रसपूर्ण व मार्मिक ग्रंथ याच मासिकांतून क्रमशः प्रसिद्ध झाला. कालिदास, भवभूति इत्यादि कविश्रेष्ठांची माहिती देऊन त्यांतील सौंदर्य-स्थळांचे वेचे शास्त्रीबुवांनीं आपल्या या पहिल्या ग्रंथांत दिले आहेत. ' मराठी कविता ' असा विषयहि त्यांनीं विवेचनास घेतला होता. पण तें मासिकच पुढें बंद पडलें.

ज्या ' पूना हायस्कूलांत ' विष्णुशास्त्री विद्यार्थी म्हणून शिकले, तेथेंच ते १८७३ पासून शिक्षक म्हणून शिकवूं लागले. ही सरकारी नोकरी उत्तरोत्तर त्यांना तापदायकच होत गेली.

ज्ञानेशापासून स्फूर्ति

एक महान् संकल्प ! एका पुण्यक्षेत्रींच तो जन्मास आला. १८७३ सालीं, नाताळच्या सुटींत, विष्णुशास्त्री आळंदीस गेले होते. बरोबर स्नेहीसोबती होते. ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या समाधीचें दर्शन सर्वांनीं घेतलें—जणुं कांहीं त्यांतूनच त्यांना स्फूर्ति मिळाली. ' अमृतातेंहि पैजा जिंकणाऱ्या ' मराठीचा तो प्रभु. त्यांच्या स्मृतीमुळें मराठी भाषेसंबंधीं गप्पा निघाल्या. बोलतां बोलतां मित्रांनीं शास्त्रीबुवांना मुचविलें कीं, " तुम्ही एकादें झोकदार मासिक काढा आणि त्यांत ' संस्कृत कवि ' सारखे रसदार लेख लिहा. त्यायोगें मराठी भाषेची मोठी सेवा होईल. " जणु ज्ञानेशांनींच मित्रांच्या मुखानें आज्ञा केली असें मानून, शास्त्रीबुवांनीं लगेच १८७४ सालापासून मासिक सुरू केलें—त्याचें नांव ' निबंधमाला ! ' राम-दास जसे दास-बोधांत पहावयास सांपडतात, तसें विष्णुशास्त्री निबंधमालेंत दिसतात. निबंधमालेंत मराठी वाङ्मयांत नवेंच युग सुरू केलें. केळकर-परांजपे-पांगारकर-कोल्हटकर-सावरकर इत्यादि कैक पुढील प्रभावी लेखकांचा संप्रदाय 'निबंधमालेंतून'च जन्मास आला आहे.

चौफेर राष्ट्र-सेवा

अज्ञान, दारिद्र्य व पारतंत्र्य यांच्या चिखलांत रुतलेल्या आपल्या राष्ट्राला वर आणण्यासाठीं चौहों अंगांनीं प्रयत्न करण्यास शास्त्रीबुवांनीं कंबर

कसली. १८७८ साली 'काव्येतिहाससंग्रह' नांवाचें मासिक त्यांनीं सुरू केलें. 'पूर्व दिव्य ज्यांचें त्यांना रम्य भावि काल' या न्यायानें आपल्या इतिहासाची खरी ओळख महाराष्ट्रीयाना करून द्यावी हा त्यांचा हेतु. त्याच वर्षीं शास्त्रीबुवांनीं 'चित्रशाळा' हि काढली. देवदेवतांचीं, साधु-संतांचीं व ऐतिहासिक स्त्रीपुरुषांचीं चित्रें निरक्षर समाजालाहि स्फूर्तिदायक होतील ही त्यांची आशा. रामपंचायतनाच्या चित्राच्या दोन हजार प्रति एका महिन्यांत उडाल्या !

नोकरीची वेडी तोडली !

'निबंधमालेंतून' टीकेची सरवत्ती शास्त्रीबुवा चालवीतच होते. त्याचा एक परिणाम म्हणजे सरकारी अधिकारी गरम झाले. त्यांनीं शिक्षा म्हणून, शास्त्रीबुवांची बदली पुण्याहून रत्नागिरीस १८७७ सालचे अखेरीस केली. त्या 'काळ्या पाण्यावर' त्यांनीं वर्ष दीडवर्ष कसेंबसें काढल्यावर, सरकारी शृंगला तोडण्याचें मनानें ठरविलें. सरकारी नोकरी करून सरकारावर टीका करणें कठीण होत गेलें आणि परक्या सरकाराच्या अन्यायावर तुटून पडणें हें तर त्यांना कर्तव्य वाटे. विष्णुशास्त्र्यांच्या वडिलांची एक मामी होती; ती त्यांना एकदां म्हणाली, "काय रे विष्णु ! तुझा किती रे नांवलौकिक गांवभर आहे ! जें तें म्हणतें, तूं काय काय लिहितोस ? तुझा हात धरणारा कोणी नाहीं. तूं साहेबाविषयीं जर वांकडें लिहितास ना, तर एव्हांना कोठें तरी दोनचारशें रुपयांवर असतास. खरं ना विष्णु ?" भोळ्या म्हातारीच्या या साध्याभोळ्या शब्दांत शास्त्रीबुवांच्या लेखन-कार्याचें, किंवा हुना जीवन-कार्याचेंहि रहस्य येऊन गेलें आहे. त्यांना सरकारी नोकरीचें जोखड असल्ल वाटत होतें. पण वडिलांची भीति. परंतु वडील ता. २० मे १८७९ रोजीं निधन पावले. लगेच विष्णुशास्त्र्यांनीं निवृत्तीपूर्वींची सहा महिन्यांची रजा घेतली व पुण्याच्या कर्मभूमीत ते जाऊन ठाकले. तेथूनच त्यांनीं आपला राजीनामा पाठविला.

'लोकसेवेचें निशाण उभारलें !'

चित्राप्रमाणेंच चांगल्या ग्रंथांचाहि प्रसार करावा, या हेतूनें शास्त्री-

बुवांनी " किताबखाना " नांवाचें पुस्तकाचें दुकान १८७९ सालीं काढलें. ध्येयवादी शिक्षण स्वस्त दरांत फैलावावें म्हणून ता. १ जानेवारी १८८० रोजी " न्यू इंग्लिश स्कूल " काढलें व " गुलामगिरीच्या वेळ्या तोडून लोक-सेवेचें निशाण उभारलें." या कामीं त्यांना टिळक-आगरकरां-सारख्या नरश्रेष्ठांचें सहकार्य मिळालें. त्यामुळें आरंभी जेथें दीडशें विद्यार्थी होते, तेथें पांच महिन्यांत पांचशें विद्यार्थी जमले-ते परीक्षेंतील मानाचे तुरे पटकावूं लागले. " देशस्थिति सुधारण्याचा राजमान्य मार्ग म्हटला म्हणजे लोकांस ज्ञानसंपन्न करणें हा होय " असा शास्त्रीबुवांचा सिद्धांत होता. त्यासाठीच त्यांनीं ' निबंधमाला ' सात वर्षें चालविली, चित्रशाळा काढली, किताबखाना उघडला व न्यू इंग्लिश स्कूल स्थापन केलें. यानंतर वाढत्या प्रमाणांत लोक-शिक्षण करण्यासाठीं शास्त्रीबुवांनीं १८८१ च्या जानेवारींत दोन वृत्तपत्रें काढलीं—एक मराठी व एक इंग्रजी—एकाचें नांव ' केसरी ' व दुसऱ्याचें ' मराठा '. ' केसरी ' नें आपल्या निर्भय गर्जनेनें महाराष्ट्राला गदगदा हालवून सोडलें व स्वराज्य मिळविण्यास प्रवृत्त केलें. सरकारच्या कानावर जनतेच्या तक्रारी घालण्यासाठीं ' मराठा ' हें इंग्रजी पत्र त्यांनीं सुरू केलें. ' अज्ञान-ध्वंसनाविषयी केवळ वज्रच ' या दृष्टीनें शास्त्रीबुवा आपल्या पत्राकडे पहात. हीं वृत्तपत्रें, पुस्तकालय, चित्रालय व विद्यालय अशा लोक-शिक्षणाच्या चतुर्विध संस्था स्थापून व प्रगतिपथावर ठेवून, विष्णुशास्त्री यांनीं १८८२ सालीं ता. १७ मार्च रोजी आपला देह ठेवला !

शारदेची वैजयंतीमाला !

चौसष्ट वर्षांच्या आयुष्यांतहि कैक थोरांना जें कर्तृत्व दाखवितां येत नाही, तें अवघ्या वत्तीस वर्षांच्या जीवनांत गाजवून शास्त्रीबुवांनीं " दिव्य यश भूमंडळावर मिरविलें. " त्या कामीं त्यांनीं अनेक तरुण देशभक्तांचें सहकार्य संपादन केलें. ' निबंधमाला ' मात्र त्यांनीं एकट्यानें एकटाकी लिहिली. ती महाराष्ट्र-शारदेची वैजयंतीमालाच ठरली !

" गेल्या दशकांत कागदाला टाक लागल्याव्यतिरिक्त आमचे फारच

थोडे दिवस गेले असतील. ” असें अखंड लेखन शास्त्रीबुवांनीं केलें, त्या-
तही सरकारी नोकरीतून सुटल्यावर तर ते अगदीं मोकळेपणानें लिहूं
लागले—पिंजऱ्यांतून सुटलेल्या पोपटाप्रमाणें तें स्वच्छंद भराऱ्या मारूं
लागले. त्या मुक्ततेचा आनंद वर्णन करतांना निबंधमालेंत तेच लिहितात,
“ या वेडगळ काचांतून आम्हीं सुटलों. आतां इंग्रेज ग्रंथकार, संस्कृत
ग्रंथकार व मराठी ग्रंथकार आहेत आणि आम्हीं आहों ! तिसरा कांटा
म्हणून आतां कोणताही उरला नाही. ” परक्याची ताबेदारी नाही, पर-
क्याचा छापखाना नाही, स्वतंत्र विचार मांडण्यासाठीं स्वतंत्र मासिक,
स्वतंत्र साप्ताहिक, स्वतंत्र विद्यालय—अशा स्वातंत्र्याचा उपभोग शास्त्री-
बुवांना शेवटींशेवटीं घेतां आला. हें सारें स्वातंत्र्य त्यांनीं स्वतःच्या करणीनें
मिळविलेलें होतें.

श्लोकदार भाषा

अनेक तेजस्वी नक्षत्रांचा जो एक पट्टा आकाशांत दिसतो, त्याला
आकाशागंगा म्हणतात, त्याचप्रमाणें स्वदेशाभिमान, स्वभाषाभिमान व
स्वधर्माभिमान या उदात्त गुणांचा समूह म्हणजे निबंधमाला, स्वत्व हाच तिचा
प्राण. जें जें म्हणून ‘स्व’ आहे त्याचा उत्कर्ष करावयाचा—प्रसार करावयाचा
हेंच मालेचें व्रीद. त्यासाठीं बहुश्रुतपणा, कळकळ, आवेश, विनोद, उपरोध
वगैरे अनेक साहित्यगुणांचा उपयोग शास्त्रीबुवांनीं केलेला आहे. त्यांनींच
एके ठिकाणीं ‘ लोकमान्य ग्रंथाची ’ भाषा—पद्धति कशी असावी, हें
सांगितलें आहे. तें निबंधमालेंतील वर्णन निबंधमालेच्या भाषेलाच जास्त
शोभून दिसते. शास्त्रीबुवा लिहितात, “ वाक्यरचना सरळ असावी, अर्थ
चांगला खुलासेवार—मजेदार रीतीनें लिहिलेला असावा—असा की, तो
सहज मनांत भरून वाचण्याची सारखी हौसच वाटत जावी, आणि
एकंदर लिहिण्यांत आवेश किंवा श्लोकदारपणा असावा. ” अशी मजेदार
व श्लोकदार भाषा ‘ निबंधमालेची ’ खास आहे.

सुवर्णमय द्वारका

‘ निबंधमालेचे ’ सात वर्षांत ८४ अंक निघाले. ते पाहून महाराष्ट्र तर

वेडा होऊन गेलाच, पण खुद्द मालाकारांनाही खरी धन्यता वाटली. ते आत्मविश्वासाने लिहितात, “चतुरशीतिमालेकडे पाहून आम्हांसच काय, पण प्रत्येक भाषाहितेच्छूला व देशहितेच्छूला आनंद झाल्याशिवाय रहाणार नाही, असें आम्हांस वाटतें.” दुसऱ्या कोणापार्शी ‘एक छदाम किंवा एक ओळही न मागतां’, ऐन पंचविशींतील या तरुणानें, साहित्याची ही जी एकखांबी द्वारका उभी केली; ती खचित ‘सुवर्ण’मय आहे. “ गेल्या आठ वर्षांत सदरील पुस्तकाचा जो आम्ही अव्याहत उद्योग केला त्याला आमच्याच देशांत काय, पण पाश्चात्य देशांतहि तोड सांपडणार नाही असें म्हटलें असतां गर्वांक्ति केल्याचा दोष मार्थी येईल असें आम्हांस वाटत नाही. ” हें शास्त्रीबुवांनीं केलेलें निवेदन गर्वांचें नाही, सत्याचेंच आहे.

विषय अनेक, धोरण एक

मालेच्या पहिल्या अंकाचा विषय “ मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिति ” हा होता आणि शेवटच्या अंकाचा विषय “ आमच्या देशाची स्थिति ” हा होता. (शेवटचा निबंध तीस वर्षानंतर ब्रिटिश सरकारनें जत केला. नंतर स्वराज्य सरकारनें तो मुक्त केला.) भाषेपासून देशाकडे मालाकारांची लेखणी हळुहळू वळत गेली असें दिसत असलें, तरी आरंभापासून शेवटपर्यंत स्वदेशीच्या एकाच सूत्रांत माला गुंफलेली आहे हें खास. विषय लेखन शुद्धीचा असो किंवा कवित्वाचा असो, गर्वाचा असो किंवा लोकभ्रमाचा असो-प्रत्येकाचें प्रतिपादन करतांना शास्त्रीबुवांची देशभक्ती जागरूक असावयाचीच. साऱ्या विषयांची बैठकच मुळीं ती. इतिहासावर तीन व वक्तृत्वावर सहा अंक त्यांनीं खर्ची घातले आहेत. “ इंग्रजी भाषा ” हा निबंध चार अंकांत चालला होता; तर डॉ. जॉन्सनचें चरित्र आठ अंकांत लिहून चरित्रलेखनाचा उत्कृष्ट नमुनाच त्यांनीं घालून दिला. “ जें जें आपलें तें तें सारें तुच्छ, ” असें लिहिणाऱ्या “ लोकहितवादींचा ” समाचार घेण्यासाठीं त्यांनीं बारा अंक खर्ची घातले आहेत. शास्त्रीबुवांच्या टीका-शैलीचे सारे गुण या लेखांत नुसते उसळत आहेत. सर्वांत मोठा निबंध म्हणजे मोरोपंतांचा. तेरा अंकांत चाललेला हा निबंध पुस्तकाच्या

आकाराचीं मोठीं दोनडें पानें व्यापणारा झाला आहे. विषय कोणताहि असो, शास्त्रीबुवांचा निबंध बुद्धीला व भावनेला हलविणारा असावयाचाच— आणि स्वाभिमानाला तर जागृत करावयाचाच.

झुंझार टीकाकार

“ असत्यरूप व भ्रांतिरूप धुकें जें या देशभर आजपर्यंत पसरून राहिलें आहे, त्याचें निरसन करून सत्यरूप सूर्याचा व ज्ञानाचा खरा उदय अजूनहि व्हावा, ” हा शास्त्रीबुवांच्या सान्या लेखनाचा हेतु. त्यासाठीं त्यांना कांहीं कांहीं वर्गांवर कडाडून हल्ले करावे लागले. मिशनरी, सुधारक, पाश्चात्यांचे अंधभक्त वर्गरे आपल्या देशाचे व धर्माचे जे जे कोणी शास्त्रीबुवांना शत्रु वाटले, त्या सर्वांवर त्यांनीं आपलें तिखट शस्त्र सपासपा चालविलें. ते गरजू सांगतात, “ आम्ही तर आमचा कृत्यसंकल्प येथें स्पष्ट लिहून कळवितों कीं, आमच्या महाराष्ट्र-भाषेंत जेवढे म्हणून कठोर शब्द आहेत व तिच्या अंगीं निंदा-व्यंजकत्व जेवढें म्हणून आहे, तेवढ्या सर्वांचा असल्या महापातकी मनुष्यावर वर्षाव केल्याखेरीज आम्हीं कर्हीं राहणार नाहीं ! ” सनातनी धर्माभिमान्यांवरहि टीका करण्यास ते कचरले नाहीत. प्रसंग पडला तेव्हां, स्वतःच्या साक्षात् वडिलांवरहि त्यांनीं, अर्जुनाच्या आवेशानें, शरसंधान केलें. आंधळ्या पितृभक्तीचा उपहास करतांना ते लिहितात. “ आपले राज्यकर्ते जें जें करतील त्यांस नेहमीं मान डोलवीत जायची ही जर राजनिष्ठा, इंग्रज ग्रंथकारांच्या पेनांतून जें जें निष्पन्न होईल तें तें शिरसाबंध्य करायचें ही जर सत्यनिष्ठा, पाद्रीसाहेब्र जें जें सांगतील त्यास ‘ आमेन् ’ (तथास्तु) या एक्या पदानेंच उत्तर करायचें ही जर धर्मनिष्ठा, तर मग ‘ बाबावाक्यं प्रमाणम् ’ हेंच पितृभक्तीचें परमस्वरूप होय ! या कडकडीत मताची दीक्षा घेऊन तें अजन्म अत्राधित पाळण्याचा ज्यांचा कृतसंकल्प असेल व त्यांत ज्यांस धन्यता वाटत असेल, त्यांस ती सुखेनैव वाटो.”

आपल्या विद्वान पित्याचा गौरव कसा करावा हें शास्त्रीबुवांचा जाणोत. कृष्णशास्त्री यांच्यासंबंधीं त्यांनीं पुढील आदराचे उद्गार, त्यांच्या-

वर टीका करण्यापूर्वी काढले आहेत. “ ज्या महापंडितांचा पितृनामानें निर्देश करण्याचा अधिकार जगदीशाच्या कृपेनें आमच्याकडे आहे, ज्यांचें पूर्ववय गदाधरांदिकांच्या समागमें जाऊन उत्तर वय मिलप्रभृति पाश्चात्य तत्वज्ञांच्या संगतीनें गेलें, रविकरगतकमला-न्यायानें ज्यांच्या विकासप्रद सान्निध्याचा अमूल्य लाभ आजपर्यंत इतका काळ आम्हांस लाभला, आणि ज्यांचें स्वभाषावृद्धीचें व्रत आज पांच वर्षें यथाशक्ति चालवून देशोन्नतीच्या धुराकर्मीचा अंगीकारहि ज्यांच्या पद्धतीस अनुसरून आम्हांस करणें अवश्य आहे-त्या विख्यात पुरुषांचा प्रस्तुत प्रकरणीं कसा अभिप्राय पडता याची आम्हांस पूर्ण खात्री आहे. ”

तीक्ष्ण उपरोध

“ मनुष्यानें जीं जीं म्हणून बौद्धिक शस्त्रें शोधून काढलीं आहेत त्या सर्वांत तीक्ष्ण शस्त्र म्हणजे व्हाल्टेअरनें केलेला उपहास ” असें मेकॉलेनें म्हटलें आहे. तेंच वर्णन मराठीमध्ये जर कोणाच्या लेखणीला शोभत असेल, तर फक्त विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्याच. त्यांच्यानंतर शिवरामपंत परांजपे यांनींहि आपल्या लेखन-शस्त्राला उपहासाची धार अधिकच पाजली पण पहिला मान शास्त्रीबुवांचा. साध्या तारायंत्राच्या जलद सोयीचें वर्णन करावयाचें असलें तरी शास्त्रीबुवा आपलीं वाघनखें कशीं वापरतात पहा. “ मोठमोठ्या राजेरजवाड्यांच्या डोक्यांवरून सफाई हात फिरवून लॉर्ड डलहौसीसाहेब जेव्हां थकलेभागले होत्साते हरि हरि म्हणावयाला परत निजधामास गेले, व लंडनांतल्या ताराग्रहांतून त्यांनीं हिंदुस्थानाची अलवेली विचारली, तेव्हां अर्जुनाच्याच कृतीचा नमुना उतरला नाही काय ? ”

खिस्ती राज्यकर्ते येशू खिस्ताचा शांति-मंत्र पायाखालीं तुडवून परतंत्र हिंदुस्थानांत नंगा नाच घालीत होते. त्यांना “ दुष्ट, निर्दय, पापी, अन्यायी, ” अशा सरळ विशेषणांची कितीही लाखोली वाहिली तरी होणार नाही, इतका परिणाम शास्त्रीबुवा आपल्या उपरोधिक लेखणीनें करतात. त्यावेळीं इंग्रजसरकारविरुद्ध व्र काढण्याची चोरी असे. तेव्हां

उपरोधानें, अन्योक्तीनें, रूपकानें, छत्री भाषेनें, आडपडद्यानें टीका करणेंच शक्य होतें. असा “ गनिमी कावा ” लढविण्याची बुद्धि व ताकद या “ मराठीच्या शिवाजी ” पार्शी भरपूर होती. खिस्ती राज्यकर्त्यांच्या पापा-बद्दल मिस्किलपणानें शास्त्रीबुवा म्हणतात,

“ पंढरपुरच्या विठोवानें दामाजीपंताबद्दल जशी एकदम भरपूर रसद पोंचवून दिली, त्याप्रमाणें वरील प्रभूनें आपल्या रक्तानें आपल्या क्रोधाविष्ट पित्यास संतुष्ट करून, पुढच्या व मागच्या सर्व पापांबद्दल साऱ्या मनुष्य-जातीची हमी भरून, भरभक्कम ऐवज स्वर्गाच्या दरवारी एकदम पटवून दिला आहे. तेव्हां आतां खिस्तभक्तांच्या आचरणांत वैगुण्य काढण्याची प्रत्यक्ष आकाशांतील बापाचीहि पुण्याई नाही. ”

बोलक्या सुधारकांची शोभा

राज्यकर्त्यांशीं सामना करण्याचें राजकारण टाळून जे विद्वान पदवीधर केवळ सामाजिक सुधारणेचें काम करीत राहिले किंवा त्या कामाचा नुसता पुकारा करीत राहिले, त्या सुधारकांची शोभा करतांना शास्त्रीबुवा लिहितात, “ आमच्या देशांतील नव्या नव्या उमेदवार विद्वानांनीं व पांडितांनीं पहिल्यानें खूप कंवर बांधली; पण हळुहळू त्यांचा आवेश व उत्साह कमी कमी होत जाऊन लवकरच चोहोंकडे अगदीं सामसूम होऊन गेलें. लोककल्याणाची उष्णता जी कांहीं थोडा वेळ २१२ अंशावर अगदीं टळटळीत येऊन पोंचलीशी दिसत होती, ती लवकरच खालीं जावयाला लागून जातां जातां ३२ च्याहि कांहीं अंश खालीं गेली! विधवांच्या मनोरथास नुकता अंकुर जों कुठें फुटूं लागतो न लागतो, तोंच चोहोंकडे गारंटा पसरावयाला लागून तो जागच्या जागीं कोमेजून गेला ! ”

या सुधारकांनीं स्वामी दयानंदांची हत्तीवरून मिरवणूक काढली. पण लोकांनीं ती मिरवणूक उधळून लावली. या प्रसंगाचें उपरोधिक वर्णन शास्त्रीबुवा गालांतल्या गालांत हंसत पुढीलप्रमाणें करतात. “ ज्या

गजेंद्रानें स्वामींची वरात मुशोभित करून आपलें जीवित धन्य करून घेतलें, त्याची कोणी शेपूट ओढून, कोणी सोंड ओढून व महातास तिसऱ्या ठिकाणीं फुकटाफुकट प्रायश्चित्त मिळून पुण्याच्या दुष्ट व दांडग्या ब्राह्मणांनीं गाढवासारखा माधारी पार पळवून लावला; ज्या दीपिका या शहरांतील शंभर दीडशें वर्षे साचलेल्या मूर्तिजन्य अंधकारासच जणों काय दूर करीत होत्या, त्याहि एकदम मालवून दिवट्यांस प्रलायन करण्यांतच निभवणूक दिसली; बाजेवाल्यांनीं व तासेवाल्यांनीं तोच मुक्तीचा मार्ग पसंत केला;— इतक्यांत पोलिसचे शिपाई धांवत आले. ”

एकच वाक्य !

शास्त्रीबुवांच्या लेखणीचें कौशल्य कोणाची शोभा करणें व कोणाची टर उडविणें यांतच नव्हतें, आपल्या सिद्धांताचें प्रतिपादन शांतपणें, युक्तिवादानें व गांभीर्यानें करण्याचें सामर्थ्यहि तिच्या अंगीं पुरेपूर आहे. इंग्रजांच्या अंमलाखालीं आपल्या देशाची दुर्दशा कशी झाली आहे आणि तरीहि आपले विद्वान भलत्याच कामांत कसे चूर आहेत, याचें शब्दचित्र त्यांनीं हृदय पिळवटून काढलें आहे. एकाच पल्लेदार वाक्यांत ते लिहितात, “ आमची अन्नानगत झाली आहे, दुष्काळाचा कडाका उडाला म्हणजे लाखों लोकांची चांदी उडते आहे, सरकार—देण्याखालीं रयतेचा चुराडा होत आहे; लोकांस आपल्या सामान्य हक्कांचें व सामान्य गोष्टींचें सुद्धां ज्ञान नसून त्यांच्या अभावीं त्यांची स्थिति पशुवर्गासारखी होऊन गेलेली आहे; येवढा हा संपन्न देश असतां, येथील लोकसंख्या येवढी असतां, लोकांची बुद्धी येवढी प्रखर असतां, व आहे तेथें अर्थसंचयहि विपुल असतां, कल्पवृक्षाखालीं उपवास या न्यायानें इतकी प्रजा व्यर्थ हाल सोसते आहे,—ही स्थिती सर्वांच्या डोळ्यांसमोर आहे; आणि देशोन्नतचि धुरंधर वरील विपत्तींच्या प्रतिकारार्थ उद्योग काय करीत आहेत म्हणाल, तर एक आकाशांतील बापास आरोळी देत आहेत, दुसरे आपल्या लेडीकरवीं कोणा गौरकाय अधिकाऱ्याचें हस्तपीडनपूर्वक स्वागत करताहेत, कोणी पार्लमेंटच्या गर्दीत गुंग होऊन गेले आहेत, कोणी अर्वाचीन

सोमरसांत तल्लीन होऊन जातिभेदरूप महान् अनिष्टाचा उपशम होऊन या देशास आराम पडावा म्हणून अर्वाचीन ऋषींचा तांडा जुळवून गवाळवाचें अनुष्ठान करित आहेत, कोणी सरकारी अधिकाऱ्यांचें प्रतिदिवशीं उंबरठे पुजून त्यांच्यापुढें निरंतर लांगूलचालन करित आहेत, इ० इ० ! हा सर्व प्रकार आम्हांस तर केवळ लज्जास्पद दिसतो. ”

आत्मविश्वासाची ज्योत !

शास्त्रीबुवांनीं आपल्या लेखनांनें जर कोणती मोठी कामगिरी केली असेल, तर ती म्हणजे आपल्या लोकांमध्ये निर्माण झालेली पराभवाची व नैराश्याची भावना नष्ट करणें. ‘लोकहितवादी’ सारख्या त्यांच्या-पूर्वींच्या लेखकांनीं “आम्ही टोणपे, इंग्रजांच्या राज्यांत पांचशें वर्षे तरी आम्ही राहिलें पाहिजे ” अशी हीनपणाची खोटी जाणीव निर्माण केली होती, ती नष्ट करण्यासाठीं शास्त्रीबुवा पुनः पुनः ठासून सांगतात, “आमच्या देशास कांहीं एक झालें नाहीं, त्याची नाडी अद्याप साफ चालत असून शरीरप्रकृतीस म्हणण्यासारखा कांहीं एक विकार नाहीं. यास्तव आमच्या अर्वाचीन पंडित मंडळीनें डॉक्टरी पद्धतीस अनुसरून एकावर एक जालीम दवे करून व शस्त्रक्रियेचें तीव्र प्रयोग करून त्याची जी हलाखी मांडली आहे व विनाकारण विटंबना आरंभली आहे, ती सर्व सोडून देऊन साधारण पौष्टिक उपचार त्याजवर मुरू केले असतां तो लवकरच पुनः पहिल्यासारखा सशक्त व तेजस्वी होईल त्याविषयीं आम्हांस विलकुल संशय नाहीं. ”

नगर वाचनालय सातारा

संगणकीय

प्रगतीची आशा

शास्त्रीबुवांचा आशावाद केवळ आपल्या देशापुरताच मर्यादित नव्हता. सर्व जगाचीच प्रगति होत आहे—सुधारणा होत आहे, असा त्यांना ठाम विश्वास वाटत होता. सगळ्या जगाचा इतिहास पाहून ते म्हणतात, “अगदीं प्राचीन राष्ट्रांची मूळची स्थिति कशी होती, व ती पुढें क्रमाक्रमानें कालगत्या कशी पालटत गेली, आणि असें होतां होतां

हल्लींच्या काळीं जग कोणत्या स्थितीस येऊन पोचलें आहे, याचा जो यथास्थित विचार करील त्यास एकंदर जगाच्या रहाटीचा रोख सुधारणेकडे आहे असें खास दिसून येईल.”

जगांतील निरनिराळ्या देशांचे इतिहास शास्त्रीबुवांनीं वाचले होते. त्यामुळे त्यांच्या लेखनाला बहुश्रुतपणाचे पैलू पुष्कळ पडलेले दिसतात. ग्रीक, रोमन, इंग्रज, फ्रेंच वगैरे लोकांनीं आपआपल्या राष्ट्रांचा व संस्कृतींचा कसा उत्कर्ष केला याचे उल्लेख “मालेंत” सर्वत्र विखुरलेले आहेत. मराठ्यांचा इतिहास तर त्यांच्या डोळ्यांपुढें सांगोपांग खडा असे. तो किती विविध वाजूंनीं लिहिला जावा याची दिशा दाखवितांना शास्त्रीबुवा लिहितात, “मराठ्यांचा इतिहास म्हणजे शिवाजीचे, बाजीरावाचे, किंवा यशवंतरावाचे पराक्रम वर्णिले किंवा नाना फडणविसाच्या राजकारणाचें वर्णन केलें म्हणजे झालें नाहीं; तर वरील वीरांच्या मोहिमींबरोबर व मुत्सद्यांच्या मसलतींबरोबरच रामशास्त्रीबोवांचा न्यायमनसुवा, रामचंद्रबावाची जमावंदी, बखतरामाची कारागिरी, दयारामाची सावकारी, गंगाविष्णूची वैद्यक्रिया, काशीनाथोपाध्यायांचा धर्मसिंधु, भवदेवमिश्रांचें पांडित्य, अमृतरायाचें कीर्तन, मोरोपंताची आर्यावाणी, जोशीबोवांचा तमाशा, व्यंकटनरसीचें गाणें, बाळभटदादाची कुस्तेगिरी, वगैरे सर्व प्रकार त्यांत इत्यंभूत आले पाहिजेत.”

स्वदेचाशा अभिमान

उलट, त्या वेळच्या इंग्रजांनीं लिहिलेल्या इतिहासांत मराठ्यांची किती नालस्ती असे आणि त्या इंग्रजांच्या ओंजळीनें पाणी पिणारे आपलें महाराष्ट्रीय लेखकही कसे एकांगी इतिहास लिहीत हैं शास्त्रीबुवांनीं चव्हाट्यावर मांडलें आहे. राज्यकर्त्या इंग्रजांचें सर्वच कांहीं चांगलें आणि पराजित झालेल्या आपल्या राष्ट्रांचें सर्वच कांहीं वाईट, अशा भावनेची मूर्च्छा त्या वेळेस बहुतेक सर्वांना आली होती. ती घालविण्यासाठीं शास्त्रीबुवांनीं आपल्या निबंधांतून आत्मविश्वासाची मात्रा वारंवार उगाळून दिलेली आहे. एके ठिकाणीं ते इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन देशांच्या

निसर्गाची तुलना करतांना म्हणतात, “ जेथें बारा महिने अठरा काळ पाऊस धुकें, बर्फ यांनीं पिच्छा पुरवून सूर्यदर्शनहि कधीं चांगलेंसें होऊं देऊं नये, अशा लोकांस इकडच्या समृद्ध व सुखकर देशाचें वैभव सहन न होऊन त्याकडे नाक मुरडण्याचा त्यांनीं आव घालावा ही केवढी मौज आहे ! आणि त्यांतून ज्या वीतभर लांब व वीतभर रुंद देशांत सृष्टीची रचना इतकी ठेंगणी व तोकडी आहे कीं, तिकडचे मोठे गगनचुंबित पर्वत म्हणजे इकडचीं टेपाडें, व टेम्ससारख्या महाप्रचंड नद्या म्हणजे इकडच्या एकाद्या ओहोळाबरोबर, जेथील खाणींतील मोठी अमूल्य संपत्ति म्हटली म्हणजे शिसें व कथील, मोठीं स्वादिष्ट फळें म्हणजे इकडील रानफळांसारखीं, व दारिद्र्याधिदेवतेची ज्या देशावर इतकी पूर्ण कृपा कीं, इकडील संपत्तीचा येवढा पूर आज शेंकडों वर्षें तिकडे चालत असतां लक्षावधि लोकांस नुसते बटाटे फांकवे लागतात, त्याच देशाच्या लोकांनीं खुद्द हिंदुस्थानाशीं संपत्तींत टक्कर मारूं पाहावी म्हणजे केवढें अचाट साहस आहे ! ”

काव्यमय वर्णन

मराठी भाषा गच्चाळ आणि तिच्यांतील जुनी कविता तर अगदींच टाकावू, अशा तुच्छता-बुद्धीनें बरेचसे नवे इंग्रजी शिकलेले लोक बोलत असत. त्यांच्या डोळ्यांत झणझणीत अंजन घालण्याचें काम शास्त्रीबुवांइतकें दुसऱ्या कोणीच केलें नाहीं. “ मोरोपंताची कविता ” हा विषय घेऊन त्यांनीं मयूर काव्याचें रम्यत्व व महत्व मोठ्या रसिकतेनें व मार्मिकतेनें पटवून दिलें आहे. ती कविता पाहतांच रसिकमंडळीं किती व कशी चकित झाली, याचें सुंदर शब्दचित्र त्यांनीं जें रंगविलें आहे तें असें:—
“ गीर्वाणवाणीच्या सुवर्णसूत्रांनीं जागोजाग विणून काढलेलें व अनुप्रासानें स्थलविशेषीं विचित्रित केलेलें असें उज्वल वस्त्र परिधान केलेली वरील अभिनव कविता जनमनःप्रांगणीं जेव्हां नटीप्रमाणें अवतीर्ण झाली असेल, तेव्हां तिचा अलंकारांचा थाटमाट पाहून व चरणांत रुणझुणणाऱ्या यमकरूप पैजणांचा कर्णमनोहर नाद ऐकून जोशीबुवांसारखी मंडळी तल्लीन होऊन गेली यांत काय आश्चर्य ? ”

मयूरकाव्याची मोहिनी सदैव रसिकांवर राहिल हा आपला अभिप्राय शास्त्रीबुवा किती डौलदार शब्दांनी व लयबद्ध वाक्यांनी निवेदन करतात पहा—“ जोपर्यंत हजारों महाराष्ट्रीयजनांच्या हृदयांत आमच्या सरस्वति-प्रिय मयूराचा टाहो भेदून जात आहे, जोपर्यंत त्याचा सारा पिसारा उभारलेला पाहून त्यांच्या अप्रतिम वैचित्र्यानें जनसमूह चकित होऊन रहात आहे, जोपर्यंत मेघदर्शनजनित हर्षभरांत जो नृत्य करीत असतां वाग्देवीच्या नूपुरांचा मंजुळ रव रसिकजनांस त्यांच्या कर्णांची धन्यता वाटवीत आहे, तोपर्यंत कितीही रेवरेडसाहेबांचे, मुल्लासाहेबांचे किंवा राववहादुरांचे अभिप्राय त्यास प्रतिकूल पडले तरी त्यास तिळमात्रहि धाक वाळगायला नको. ”

कवींचा सत्कार

मोरोपंतांच्या कवितेवर त्यांनीं सर्वांत मोठा निबंध लिहिला, आणि तोहि मोठ्या हौसेनें, बहारीनें व आवेशानें. मयूरकवींच्या विविध रामायणांतील चमत्कृति वर्णन करतांना शास्त्रीबुवा लिहितात, “ राजा-धिराजांचें जसें ऐश्वर्य दृष्टीस पडतें कीं, चंदनाचा महाल तर जिकडे तिकडे चंदनच, विलोरी महाल तर येथून तेथून विलोरच, संगमरवरी दगड तर चोहोंकडे तोच, त्याप्रमाणें लव्वक्षर रामायण म्हटलें कीं सारी एकमात्रक अक्षरांचीच गर्दी, निरोष्ठ रामायण म्हटलें कीं खुशाल विडा खाऊन वाचावें, दाम रामायणांत पाहावें तो आर्यार्थाचे शेवटले वर्ण व पुढच्याचे आद्य वर्ण शेवटपर्यंत सारखे गुंफलेले, -याप्रमाणें हव्या त्या तऱ्हेवर ज्या नाट्याचार्यानें वाग्देवीस नर्तकीप्रमाणें नाचवावी, त्याचें काव्यचातुर्य काय वर्णावें ? ”

तुकाराममहाराजांच्या अभंगांचा जीर्णोद्धार करण्याचें काम कांहीं सरकारी अधिकाऱ्यांनीं अंगावर घेतल्याचें कळतांच शास्त्रीबुवांना आनंदाच्या गुदगुल्या झाल्या. तो आनंद त्यांनीं ज्या खुमासदार पद्धतीनें प्रगट केला आहे, त्यांत त्यांच्या लेखनशैलीचे बहुतेक सारे गुण एकत्र चमकतांना

दिसतात. शास्त्रीबुवा डोळे भिचकावीत व गालांतल्या गालांत हंसत उभे आहेत असेंच त्या उताऱ्यावरून वाटते. तो उतारा असा—

“ जो विचारा शूद्रकवि आपल्या लंगोटेवहादूर व घोंगडीवाल्या भक्तमंडळींतच रमायचा किंवा फार झाले तर हरदासांच्या कथाप्रसंगी सत्कार पावायचा, त्यास एकाएकी, अरबी गोष्टींतील अबू हसनासारखे मोठे ऐश्वर्य प्राप्त झाले ! इंदुप्रकाश मुद्रणालयांतील मुक्ताफळे अंगभर उधळलेलीं, महावस्त्रांत शरीर लपेटलेले व युनिव्हर्सिटीचे शानदार झगे घातलेले तरुण विद्वान् डोक्यावर मोरचले उडवताहेत व चवऱ्या ढाळताहेत अशा थाटाने ‘तुकाराममहाराज’ फारां दिवसांनीं आपल्या अभिधानाची सार्थता पावून विराजमान झाले. महाराष्ट्र देशाच्या पहिल्या अधिपतीनें* पाठविलेले ऐश्वर्य परत लावून वरील कवीनें जी आपली हानि करून घेतली होती, तिची भरपाई दोन शतकांनंतर त्याच देशाच्या परद्वीपस्थ प्रभूनें करण्याचें मनांत आणलें कीं काय कोण जाणें ! ”

निरपेक्ष देशसेवा

याप्रमाणें स्वभाषा, स्वधर्म व स्वदेश यांची मोठी सेवा शास्त्रीबुवांनीं आपल्या अल्प आयुष्यांत केली. ती करित असतांना त्यांनीं कशाचाही लोभ व कोणाचीही भीति मनांत ठेवली नाही. एक कर्तव्य म्हणूनच ते हें कार्य करित राहिले. “ आधीं केलें मग सांगितलें ” या समर्थ्याच्या न्यायाप्रमाणें, ते एके ठिकाणीं आपल्या लेखकबंधूंना जाणीव देतात कीं, “ आमच्या धनहीन व ज्ञानहीन देशांत ग्रंथरचनेपासून फलनिष्पत्ति कितपत होण्याचा संभव आहे हें जाणून मुख्यतः देशहित करण्याच्या बुद्धीनेंच आपलें काम आपण वजाविले पाहिजे. भाषारूप उपवनास आपल्या ज्ञानोदकाचें सेचन निदान आरंभीं तरी त्यांनीं केवळ निरपेक्ष बुद्धीनें केलें पाहिजे. कालेंकरून त्यांच्या श्रमाचा परिपाक कीर्तिरूप सुमनांनीं व अर्थरूप फलांनीं प्रकट होईलच होईल; पण या अदृष्ट लाभावर

* शिवाजीमहाराजांनीं.

नजर न देतां पहिल्यानें केवळ आपलें कर्तव्यच म्हणून त्यांनीं हातांत लेखणी धरली पाहिजे.” हा उपदेश आपल्या आचरणानें शास्त्रीबुवांनीं सार्थ केला. त्यामुळेंच त्याच्यानंतर सत्तर वर्षांनीं, आतां मराठी भाषेचें उपवन फुलाफळांनीं संपन्न झालेलें दिसत आहे. शास्त्रीबुवांचें हें ऋण कोण अमान्य करील ?

अभ्यासाच्या वाटा

(१) ‘निबंधमाला’ मराठीतील ‘आद्य निबंध-ग्रंथ’ आहे असें का म्हणतात ?

(२) विष्णुशास्त्र्यांच्या शालेय व महाविद्यालयीन जीवनावद्दल तुम्हांला काय माहिती आहे ?

(३) शास्त्रीबुवांचा पहिला ग्रंथ कोणता ? त्यांतील विषय काय आहे ?

(४) ‘काव्येतिहास’ मासिक सुरू करण्यांत शास्त्रीबुवांचा कोणता हेतु होता ?

(५) शिक्षण-क्षेत्रांत शास्त्रीबुवांनीं कोणतें अमोलिक कार्य केलें ?

(६) ‘केसरी’ वर्तमानपत्र केव्हां सुरू झालें, त्याचे संस्थापक कोण होते ? तें सुरू करण्यांत प्रमुख उद्देश कोणता होता ?

(७) शास्त्रीबुवांच्या भाषासरणींतील प्रमुख गुण कोणते ?

(८) निबंधमालेंतील प्रमुख विषय कोणते ? त्यांतील एखाद्या विषयाची चर्चा करा.

(९) टीकाकार या दृष्टीनें शास्त्रीबुवांच्या लेखनांत कोणते गुणदोष आहेत ?

(१०) शास्त्रीबुवा हे मोठे आशावादी होते हें कशावरून ?

(११) शास्त्रीबुवांच्या वेळीं इंग्रजीची खुंदी लोकांच्या मनावर चढली होती, ती नाहींशी करण्याचा शास्त्रीबुवांनीं प्रयत्न केला. चर्चा करा.

अधिक अभ्यास:—

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर—लेखक-लक्ष्मण कृष्ण चिपळूणकर

‘मालाकार’ चिपळूणकर—लेखक-वासुदेव दामोदर गोखले.

लो. टिळक

: : : २

महाराष्ट्रांतील मेलेलीं मनें जिवंत करण्याचें काम केलें चिपळूणकरांनीं आणि तीं मनें शक्तिशाली व कृतिशाली केलीं टिळकांनीं. चिपळूणकरांचें शस्त्र म्हणजे 'निबंधमाला'; तसें टिळकांचें हत्यार म्हणजे 'केसरी.' चिपळूणकरांनीं आपल्या तेजस्वी लेखनांनै महाराष्ट्रीय तरुणांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला; तर आत्मविश्वासानै रसरसणाऱ्या त्या तरुणांना स्वराज्याची प्रेरणा दिली व दिशा दाखविली टिळकांनींच.

युग-प्रवर्तक ग्रंथकार

'केसरी' कोणाचा ? तो काढला चिपळूणकरांनीं, पहिलीं सात वर्षे संपादिला आगरकरांनीं आणि पुढेंहि त्याला बरेच संपादक लाभले. पण

त्या सर्वांत “ केसरीकार म्हणजे टिळक ” असेंच समीकरण वसून गेलें. कृष्ण हा वसुदेवाचा, तो वाहिला नंदाला आणि तो पुढें जीव की प्राण झाला असंख्य भक्तांचा. पण त्याचेविषयी अर्जुनाचा जिवाळा कांहीं आगळाच. तसेंच नातें केसरी व टिळक याजमध्ये होतें. सुमारे पस्तीस वर्षे त्यांनीं केसरी संभाळला, वाढविला व पराक्रमी बनविला—तो इतका की, त्याच्या प्रत्येक गर्जनेनें परक्या सरकारच्या छातींत धडकी वसत असे आणि स्वकीय जनतेच्या हृदयांत नवचैतन्य संचरत असे. शिवाजी-महाराजांची जशी भवानी तलवार, तशी टिळकांची केसरीची लेखणी. “ माझी लेखणी लेचीपेची नाही. तिच्यांतून असेच ग्रंथ निर्माण होतील कीं, जे शेंकडों वर्षे टिकून राहतील. ” * हे लोकमान्य टिळकांचे उद्गार म्हणजे त्यांच्या अलोट आत्मविश्वासाचे तुषारच होत. त्यांतील पूर्वार्ध जसा केसरीनें सिद्ध केला, तसा उत्तरार्ध ‘ गीतारहस्य ’ हा युगप्रवर्तक ग्रंथ निर्माण करून त्यांनीं खरा करून दाखविला.

संस्कृतची गोडी

“ बाळ गंगाधर टिळक ” हेंच लोकमान्यांचें नांव महाराष्ट्रभर, नव्हे हिंदुस्थानभर, किंवाहुना सर्व जगभर गाजलेलें आहे. पण त्यांचें पाळण्यांतील नांव होतें केशव. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील, दापोली तालुक्यामधील, चिखलगांव नांवाच्या खेड्यांत टिळकांचा जन्म आषाढ वद्य षष्ठी शके १७७८ (बुधवार ता. २३ जुलै १८५६) रोजी झाला. त्यांचे वडील गंगाधरपंत हे शिक्षण-खात्यांत नोकरी करित होते. चिपळूणकरांचे वडील जसे पंडित व ग्रंथकार होते, तसेच टिळकांचे वडील हेहि व्यासंगी व लेखक होते. प्रथम ते पांच रुपये पगारावर मराठी शाळेंत शिक्षक होते. शेवटीं ते असिस्टंट डेप्युटी इन्स्पेक्टर झाले. त्यांचें गुणवर्णन करतांना डॉ. भांडारकर एकदां म्हणाले, “ गंगाधरशास्त्री म्हणजे व्याकरणाचा सांठा, मराठी भाषेचा संग्रह व गुरुभक्तीचें भांडार होत. ” गंगाधर-

* “ I am not a Kachha reed, I am actuated with the spirit of some century work, for the age I live in. ”

शास्त्र्यांनीं इंग्लंडचा इतिहास, अंकगणित, लघु-व्याकरण इत्यादि शालोपयोगी पुस्तकें लिहिलीं.

वडिलांनीं मुंजीपूर्वीं टिळकांकडून निम्मा अमरकोश पाठ करून घेतला होता. रूपावली, समासचक्र वगैरे संस्कृतची प्राथमिक तयारीहि त्यांनीं करून घेतली होती. वयाच्या दहाव्या वर्षींच टिळक सर्वसामान्य संस्कृत श्लोकांचा अर्थ स्वतः लावीत. वयाच्या पंधराव्या वर्षीं टिळकांचें लग्न झालें. त्यांच्या पत्नीचें नांव सत्यभामा. सोळाव्या वर्षीं टिळक मॅट्रिक झाले. संस्कृतची आवड त्यांना दांडगी होती. बाणाची कादंबरी हा संस्कृतमधील किती अवघड ग्रंथ ! पण तो टिळकांनीं आपल्या वडिलांजवळ वाचावयास मागितला. वडिलांना आनंद वाटला. त्यांनीं एका अटीवर तो ग्रंथ वक्षिस देण्याचें कबूल केलें. ती अट म्हणजे गणितांतील एक कठीण उदाहरण सोडविणें. टिळकांनीं तें गणित सोडविलें आणि वडिलांच्या हातून वक्षिस पटकावलें. संस्कृत व गणित या दोन्ही विषयांत त्यांची बुद्धि लीलेनें खेळत असे. टिळकांची आई त्यांचे वयाचे दहाव्या वर्षीं वारली, आणि सोळाव्या वर्षीं तर वडीलहि निधन पावले.

स्वराज्याचा निदिध्यास

कॉलेजचें शिक्षण घेण्याकरितां टिळक पुण्यास आले. त्यावेळीं तेथें एकच कॉलेज होतें. तें म्हणजे डेक्कन कॉलेज. त्यांत टिळकांनीं १८७३ सालीं नांव घातलें. तेथें त्यांनीं आपलें शरीर खूपच कमावलें. पहिल्या वर्षींची परीक्षा ते हरले. तेव्हां दुसऱ्या वर्षीं त्यांनीं सपाटून तालीम केली आणि मेवामिठाईचा रतीबहि लावला. यामुळेंच त्यांचें शरीर पुढें अनेक आपत्तींना तोंड देऊं शकलें. म्हातारपणींहि ते सिंहगड एकाच दमांत चढून जात, तसेंच काशीची गंगाहि पोहून जात. कॉलेजांतील ज्ञान तर ते लुटीतच होते. पण १८७४सालींच निघालेली 'निबंधमाला' त्यांच्या कानीं देशाची हांक घालीत होती. शास्त्रीबुवांच्या निबंधमालेनें तरुणांचीं हृदये पेट घेत होती. असे पेटलेले दोन तरुण म्हणजे टिळक व आगरकर. दोघेहि एकाच वयाचे, दोघेहि सारख्याच निर्मळ वर्तनाचे, निःस्वार्थी वृत्तीचे आणि ध्येयवादानें

वेडे झालेले. देशाचा उद्धार कसा करावा, याची भवति-न-भवति करण्यांत त्यांच्या रात्रींच्या रात्री उजाडत. 'आधीं सामाजिक सुधारणा कीं राजकीय सुधारणा ?' हा वाद दिवसन् दिवस ते खेळत. "घर सुधारा" असा डांगोरा आगरकर पिटीत, तर टिळक म्हणत, "अहो आगरकर, घर सुधारा म्हणतां पण मला तर घरच नाही." हें घर मिळविण्यासाठीं, स्वराज्य कमावण्यासाठीं परक्या सरकारशीं झगडा आधीं केला पाहिजे, असा आग्रह टिळक धरीत.

टिळक-आगरकरांचा हा वाद शुष्क नव्हता, "तुटे वाद संवाद" अशा श्रेष्ठ कोर्टीतील तो वाद होता. तो कंठशोष करणारा नव्हता, तत्त्वबोध करणारा होता. नुसता तत्त्वबोधच नव्हे तर प्रत्यक्ष कृतीस जन्म देणाराही होता. "समाजाला सर्वांगीण शिक्षण देणें." ही कृती एकमतानें मान्य झाली. ते न्यायमूर्ति रानडे यांना भेटले, मालाकार चिपळूणकरांना भेटले आणि विद्यालय व वृत्तपत्रें या दोन्ही साधनांनीं आपल्या समाजाला शिक्षण देण्याचें त्यांनीं ठरविलें. फाकिरी पत्करून राष्ट्रसेवा करण्याचें व्रत त्यांनीं घेतलें.

शिक्षण-प्रसाराचें केंद्रण

टिळक १८७६ सालीं बी. ए. झाले. एम. ए. ला त्यांना अपयश आलें. पांच वर्षांनीं ते पुनः एम. ए. ला बसले, पण पुनः त्यांना अपयशच आलें. त्यांनीं वकिलीचा अभ्यास केला आणि १८७९ मध्यें ते एल्. एल्. बी. झाले. ही पदवी पदरांत पडल्यावर टिळक सरकारी नोकरीच्या मार्गे न लागतां शास्त्रीबुवांच्या छावणींत जाऊन दाखल झाले. ता. १ जानेवारी १८८० रोजीं 'न्यू इंग्लिश स्कूल' स्थापन झालें. त्या दिवशीं चिपळूणकर व टिळक हे दोघेच शिक्षक शाळेंत हजर होते. या शिक्षकांचें त्यावेळचें ऐश्वर्य काय सांगावें ? आदल्या दिवशीं शाळेच्या खोल्या सारविण्याचें काम एल्. एल्. बी. झालेल्या टिळकांनीं स्वतः केलें ! रात्र फार झाली म्हणून शाळेंतच फळे आंथरून व उशाला उपरणें घेऊन ते झोपले. त्यांना पगार ठरला होता तीस रुपये. पण तोहि त्यांनीं बरींच वर्षे घेतला नाही.

कळीचें फूल व्हावें, त्याप्रमाणें या शाळेंतून कॉलेज निघालें. ता. २ जानेवारी १८८५ रोजी फर्ग्युसन कॉलेज उघडलें. शाळेंत व कॉलेजांत टिळक आस्थेनें शिकवीत असत. त्यांचे निःस्वार्थी जीवन पाहूनच नामदार गोखले त्या संस्थेस मिळाले. दुसरेहि अनेक त्यागी विद्वान् त्या राष्ट्र-कार्यांत सहभागी झाले. त्या सर्वांनीं खतपाणी घातल्यामुळें शाळा-कॉलेजाचा वृक्षवेल झपाट्यानें वाढत गेला, ही आनंदाची गोष्ट. पण दुःखाची गोष्ट अशी कीं, त्यामुळेंच संस्थेंत मतभेद झाले, कलह माजले आणि त्याचा शेवट म्हणून १८९० सालीं टिळकांनीं त्या संस्थेस रामराम ठोकला.

केसरीचें संगोपन

शाळेंतील ज्ञानदानाचें कार्य संपलें, तरी राष्ट्राच्या शिक्षणाचें कार्य अफाट होतें. तें टिळकांना दिसत होतें. शास्त्रीबुवांनीं १८८१ सालीं 'केसरी' पत्र सुरू केलें होतें व आगरकरांना त्याचें संपादक नेमलें होतें. त्याचवेळीं त्यांनीं "मराठा" हें इंग्रजी साप्ताहिकहि सुरू केलें होतें. त्याचे संपादक टिळक होते, तरी ते केसरींत पाहिल्यापासून लिहीत. नुसतें लिहीत एवढेंच नव्हे, तर केसरीचें पडेल तें काम ते करीत. प्रारंभीं दर आठवड्यास दोन तीन हजार पत्ते लिहिण्यासाठीं टिळक वगैरे मंडळी बसत. केसरीचा पहिला अंक घरोघर वाटण्याचेंहि काम टिळकांनीं केलें. पुढें तर एकदां छाप-खान्यांतील टाइपांच्या पेठ्याही त्यांनीं खांद्यावरून वाहिल्या. आणि त्यांच्या संपादकीय कचेरीचें वैभव तर असें कीं, घोंगडीवर बसावयाचें आणि वळकटीवर कागद ठेवून लिहावयाचें !

तीनदां तुरुंगवास

सामाजिक-राजकीय हा कॉलेजांतील वाद आतां विक्रोपास पोहोंचला. वर्तमानपत्रांत लेख लिहावयाचे म्हणजे सर्व विषयांवर आपली ठाम मतें स्पष्टपणें तत्काळ मांडावीं लागतात. टिळक-आगरकरांमधील मतभेद अधिकाधिक वाढत गेले. त्याचा परिणाम म्हणजे आगरकरांनीं १८८७ सालीं केसरीसंस्थेचा राजीनामा दिला. आपलीं सामाजिक मतें स्वतंत्रपणें

मांडण्यासाठी त्यांनी १८८८ साली ' सुधारक ' नांवाचे साप्ताहिक काढले. यावेळी ' केसरी ' कर्जात होता. तरी तो टिळकांनी आपल्या हाती घेतला. ' केसरी 'साठी टिळकांनी आगरकरांबरोबर तुरुंगवासहि सोसला. १८८२ साली मुंबईजवळील " डोंगरीच्या तुरुंगात एकशे एक दिवस " या दोघां संपादकांनी काढले. पुढे १८९७ साली टिळकांना केसरीतील लेखांमुळेच दीड वर्षांची शिक्षा झाली. १९०८ साली तर सहा वर्षे काळेपाण्याची शिक्षा टिळकांना टोठावण्यांत आली ! आपल्या तन-मन-धनाचा कणन् कण टिळकांनी केसरीसाठी खर्च केला. मुभारें चाळीस वर्षे त्यांत त्यांनी सतत लेखन केले. त्यांत त्यांनी आपले हृदयच ओतले.

निर्भय टीका

पण नुसतें लेखन करून स्वस्थ वसणारे शब्दशूर टिळक नव्हते; आपल्या शब्दाला कृतीची जोड देणारे ते कर्मवीर होते. त्यांनी शिवाजी-उत्सव सुरू करून साऱ्या महाराष्ट्रांत स्वराज्याचा घोष दुमदुमविला. तसेंच सार्वजनिक गणेशोत्सव काढून हिंदूंची संघटना उभारली. राजकीय क्रांतीचे वारें पसरविण्याचे कार्य त्यांनी ' केसरीच्या द्वारें केले. प्लेग. दुष्काळ यांसारख्या आपत्तीच्या वेळी त्यांनी लोकांची सेवा केली आणि जुलुमी अधिकाऱ्यांवर टीकेचे घाव निर्भयतेने घातले. अधिकाऱ्यांच्या जुलुमाचा अतिरेक झाला. तेव्हां पुणे येथे १८९७ च्या जूनमध्ये रँड या अधिकाऱ्याचा खून झाला. त्याबरोबर सरकारने अशी कांहीं भयंकर दडपशाही चालविली की, त्यामुळे सरकारविरुद्ध व्र काढण्याची कोणास छाती होईना. पण घनदाट अंधारांत आकाशातील वीज कड् कड् कड् कड् असा आवाज करीत व तेजाचा लोळ सोडीत जशी चमकून जाते, तशी टिळकांची लेखणी सरकारला धाक व जनतेला धीर देत होती. " अजून तरी आमचे सरकारचे डोळे उघडतील काय ? " असे सौम्य सवाल तें पूर्वी केसरीतून टाकीत असत. पण आतां सरकारचा रौद्र अवतार पाहिल्यावर, त्यानें न कचरतां, उलट दुप्पट धैर्यानें, टिळकांनी ' केसरी ' मधून सरकारला छेडले, " सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे काय ? " आणि दुसऱ्या अग्रलेखांत

रामशास्त्र्यांच्या छातीठोकपणानें सरकारला वजाविलें, “ राज्य करणें म्हणजे सूड उगाविणें नव्हे. ” सरकारला त्यावेळीं असा कोणी दावता-दटावता पाहिजेच होता. कारण टिळकांनीं म्हटल्याप्रमाणें, “ एखादा मोठा हत्ती पिसाळला असतां ज्याप्रमाणें तो वाटेल तशी धूळधाण करीत सुटतो, तद्वत् आमच्या सरकारची स्थिति झाली आहे व खुन्यास जो खून चढावयाचा तो आमच्या सरकारास चढून सरकारची नजर अगदीं फिरून गेली आहे. ”

श्री. ७।ने.१३५९ नं. ४३
ओजोगुणाचा उत्कर्ष शिवा

आ.

३२१

अशा प्रसंगी लोकमान्यांच्या लेखणींतून साक्षात् वीरसच वाहूं लागे. जणूं कांहीं ज्वालामुखीच्या लाव्हामध्येंच आपली लेखणी बुडवून टिळक लिहीत. मराठी भाषेचा ओजोगुण टिळकांच्या लेखनांत अगदीं उत्कर्ष पावला आहे. वाचकांच्या अंतःकरणाला धक्के देण्याचें जें सामर्थ्य रामदासांच्या वाणींत होतें, तेंच टिळकांमध्ये नवीन स्वरूपांत प्रगट झालें. टिळकांना अशा निर्भय लेखनावद्दल पारतंत्र्यांत पारितोषिक कोणतें मिळणार ? तर, तुरुंगवास !—अत्यंत खडतर असा तुरुंगवास !! १८९५ सालीं टिळक पुणें म्युनिसिपालीटींत व मुंबई विधिमंडळांतहि निवडून आले, पण, राजद्रोहाच्या लेखावरून त्यांना सरकारनें तुरुंगांत धाडलें आणि त्यामुळें “ नगरपते ” व “ नामदार ” या दोन्ही नात्यांनीं लोकसेवा करण्याची संधि टिळकांना फार काळ लाभली नाहीं. या दोन्ही पदव्यांपेक्षां “ लोकमान्य ” हीच अपूर्व पदवी खास त्यांच्यासाठीं समाजानें राखून ठेवलेली होती. लोकांनीं आपल्या या “ अनाभिषिक्त सम्राटाचा ” सत्कार वेळोवेळीं अपार उत्साहानें व अलोट भक्तीनें केला.

प्रेरणा देण्याचा नमुना

टिळकांची दृष्टी केवळ पुण्यापुरती, किंवा फक्त महाराष्ट्रापुरती राहिली नव्हती—सर्व हिंदुस्थानला व्यापण्याइतकी ती विशाल बनली होती. पायांत कांटा मोडला तर डोळ्यांतून पाणी यावें, त्याप्रमाणें सरकारनें १९०५ सालीं बंगालची फाळणी केली तर त्या दुःखाची कळ महाराष्ट्रास

—म्हणजे टिळकांस—आली. स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या चतुःसूत्रीचा घोष टिळकांनी इतक्या मोठ्या जोराने केला की, तसा बंगाली पुढाऱ्यांनीही केला नसेल. टिळकांची मराठी भाषा यावेळीं आगीच्या टिणग्या टाकीतच चालली होती. त्याचा एक नमुना पहा “ सध्यांची स्थिती जर तुम्हांस असह्य झाली नसेल तर हें राष्ट्र जितक्या लवकर मरेल तितकें वरें. कृतघ्न लोकांनीं या भूमीला भार होण्यापेक्षां दुसरें कोणी येऊन ती सनाथ करतील. भ्याडपणा टाकून दिला पाहिजे. मी नेमस्त, तूं जहाल हा वाद काय? नेमस्तपणानें कार्य होत असल्यास तें नको आहे असें नाहीं, पण तें होत नाहीं हें उघड आहे. इच्छेचे ज्ञानतंतु हाताच्या घोटांत उतरत नाहींत. हें होण्याकरितां घस सोसली पाहिजे. त्याला तुरुंगांत जावें लागेल—हद्दपार व्हावें लागेल. त्याला तुम्ही तयार असलें पाहिजे. सोन्याचा कस आगीतच लागत असतो. तो कोणी भोजनाच्या ताटावर लावीत नाहीं! शेंकडों लोक तुरुंगांत गेले आहेत. यानें जर तुमचें मन निग्रही होत नसेल तर तुमची गणना पशूंत करावी लागेल ! ”

कर्धी जनतेपुढें आशेचा दीप पाजळत ठेवून तिकडे धाव घेण्यास तिला तयार करण्यासाठीं टिळक म्हणत, “ स्वराज्याचा इष्ट हेतु जो विश्वेश्वर तो स्वातंत्र्य-गंगेच्या कांठीं जें मंदिर आहे त्यांत मांडिलेला आहे. तो कायम ठेवा. संकटें येतील, कित्येकांचें प्राणहि खर्ची पडतील, पण असे प्राण गेले तरी आपल्या वासनेला त्या गंगेंत स्नान करावयाचा कर्धीना कर्धी प्रसंग येईल हें लक्षांत ठेवा. ”

नर-सिंहाची गर्जना

१९०७ सालच्या डिसेंबरांत सुरत येथें काँग्रेस भरली. तेव्हां ती मवाळ पक्षाच्या हातून काढून राष्ट्रीय पक्षाच्या हवाली करावी, असा प्रयत्न टिळकांनीं केला. त्या हिसकाहिसकीत काँग्रेस मोडली. सभेंत दंगल झाली, मारामारी झाली, पण खवळलेल्या समुद्रांतील दीपस्तंभाप्रमाणें, टिळक अचल राहिले. त्यांच्या धैर्यानें दिपले गेलेले भारतीय तरुण त्यांच्या

मताकडे धांव घेऊं लागले. टिळकांची ही वाढती लोकप्रियता सरकारला सहन होईना. सरकारने त्यांच्यावर खटला भरला आणि केसरीतील दोन अग्रलेखांवरून त्यांना सहा वर्षे काळेपाण्याची शिक्षा दिली ! तारीख २२ जुलै १९०८ रोजी, म्हणजे टिळकांच्या वयाला बरोबर बावन वर्षे पूर्ण झाली त्या दिवशी, ही काळेपाण्याची कुऱ्हाड टिळकांच्या मस्तकावर पडली. वार्धक्यांतील या वज्राघाताने टिळकांचे मन चळलें काय ? उलट सरकारची सारी उग्रता गिळून टाकणारी नरसिंहाची वाणीच त्यांच्या मुखांतून हायकोर्टात निघाली. त्या वेळचे त्यांचे उद्गार म्हणजे धीरोदात्तपणाचे गौरीशिखरच ! “ पंचांनी कसाही निकाल दिलेला असला तरी मी पूर्णपणे निरपराधी आहे, असेंच मी मानतो. ” असा आपला ठाम विश्वास प्रगट करून टिळकांनी सरकारी न्यायमूर्तींना ईश्वरी न्यायाची आठवण करून दिली. एवढेच नव्हे तर “ तुम्ही माझा कितीही छळ केलात तरी त्या छळांतूनही माझे कार्य यशस्वीच होईल. ” असा अकुंठित आशावादहि त्यांनी व्यक्त केला. लोकमान्यांची ती वाक्ये विजेच्या तंतूंनी विणलेली आहेत असेंच वाटते.

सहा वर्षे काळें—पाणी भोगण्याकरितां टिळकांना ब्रह्मदेशांतील मंडाले येथे ठेवण्यांत आले !

कर्मयोगाची ज्योत !

एक छोटी कोठडी. बरोबर बोलावयाला कोणी सहकारी नाही कीं वाचावयाला पुस्तक—पत्र नाही. वेड लागवयाचे एखाद्याला अशा एकांत-वासांत ! पण टिळकांची वृत्ति गीतेतील स्थितप्रज्ञासारखी. वयाच्या सोळाव्या वर्षापासून गीतामाउलीची ते सेवा करित आले होते. तिने त्यांना अंतर दिले नाही. तिचा प्रसाद त्यांचे मन तेथेहि प्रसन्न ठेवू शकला. त्या प्रशांत व प्रसन्न मनःस्थितीचे फल म्हणजे “ गीता—रहस्य ” हा युग—ग्रंथ. अवघ्या पांच महिन्यांत तो टिळकांनी लिहून काढला. अर्थांत आधी तीस—पस्तीस वर्षे त्यांचे मनन—चिंतन चालू होतेंच. “ ज्ञानमूलक व भक्तिप्रधान कर्मयोगच गीतेत सांगितलेला आहे. ” असे त्यांनी या ग्रंथांत सिद्ध केले

आहे. संस्कृत व इंग्रजी भाषेतील तत्त्वज्ञानांचे आधार देऊन त्यांनी आपला सिद्धान्त नऊशें पानांच्या या ग्रंथांत मांडला आहे.

आधीच टिळकांना अलंकारिक लिहिण्याची आवड कमी, आणि त्यांत हा तर तत्त्वज्ञानावरचा ग्रंथ. तरी मधूनमधून लालित्याचें जरतारी काम त्यांत चमकतांना दिसून येतें. गीतेचे स्वरूप सांगतांना ते लिहितात,—
 “ कर्म, भाक्ति व ज्ञान या तीन स्वतंत्र निष्ठांची खिचडी. किंवा कापूस, रेशीम व जर यांच्या चिंध्या शिवून तयार केलेली गोधडी नसून, कापूस, रेशीम व जर यांचे निरनिराळे धागे यथास्थानी योग्य रीतीनें बसवून दिल्यावर कर्मयोग नांवाचें मौल्यवान व मनोहर असें हें गीतारूपी सणंग अव्वलपासून अखेरपर्यंत अत्यंत योगयुक्त चिंतानें, सलग विणलें आहे असें दिसून येईल. ”

ज्ञानी पुरुषाचा धर्म

गीतारहस्यांतील अध्यात्म या प्रकरणांत, बुद्धीच्या प्रकाशांत परमार्थाची वाट जेवढी दाखवितां येणें शक्य आहे तेवढी टिळकांनीं दाखविलेली आहे. आणि तीहि अशा नम्रतेनें की, “ हे सिद्धांत शब्दामध्ये ग्रथित करण्याचें काम सुदैवेंकरून ज्याला दोन अक्षरांचें ज्ञान झालेलें आहे असा आमच्या-सारखा कोणीही मनुष्य करूं शकेल. त्यांत कांहीं विशेष नाही. ”
 “ सिद्धावस्था व व्यवहार ” या प्रकरणांत खुद्द टिळकांच्याच जीवनाचें प्रतिबिंब पडलें आहे असा भास होतो. “ देशकालपरिस्थितीप्रमाणें ज्यांना जें योग्य असेल त्याचाच त्यांत उपदेश करून व स्वतःच्या निष्काम कर्तव्याचरणानें सद्वर्तनाचा यथाधिकार प्रत्यक्ष धडा घालून देऊन, सर्वांस हळू हळू यथासंभव शांतपणें पण उत्साहानें उन्नतीच्या मार्गास लाविणें, हाच ज्ञानी पुरुषांचा खरा धर्म आहे. ” हा टिळकांचा उपदेश स्वानुभवाचाच वाटतो. “ भक्तिमार्ग ” हें प्रकरण मधुर भावनांनीं गोडावलेलें आहे. त्या प्रकरणाच्या शेवटीं लोकमान्य लिहितात, “ श्रीमद्भगवद्गीतारूपी सुवर्णपात्रांतील ‘ भाक्ति ’ हा शेवटचा गोड घांस होय. प्रेमाचा हा घांस घेतला. आतां आपोष्णी घेऊन उठायच्या तयारीस लागूं. ”

“ श्रीमद्भगवद्गीता हा आमच्या धर्मग्रंथांपैकी एक अत्यंत तेजस्वी व निर्मल हिरा आहे ” असें वर्णन टिळकांनीं ‘ गीतारहस्याच्या ’ पहिल्याच वाक्यांत केलें आहे. तेंच वर्णन त्यांच्या गीता-रहस्य ग्रंथास लागू पडणारें आहे. मराठी भाषेंतील हा तेजस्वी व निर्मल हिरा ‘ पूर्ववयांतील ’ “ होतकरू वाचकांच्या हवाली ” करतांना, लोकमान्य आंतडें पिळवटून प्रेमभरानें आदेश देतात, “ तुम्ही मात्र निष्कामबुद्धीनें कर्तें व्हा म्हणजे झालें. ” लोकमान्यांचा महाराष्ट्राला हा मंगल आशीर्वाद आहे, स्फूर्ति-दायक मंत्र आहे, जीवनभर पुरणारें पथेय आहे. वाडवडिलांची तळघरांतील जिंदगी जमवून-खुळवून-वाढवून वंशजांच्या हातीं देणाऱ्या आजोवांची ममता या उद्गारांत आहे.

राष्ट्रीयत्वाचे मंत्र

केसरीतील लेख व गीतारहस्य हा ग्रंथराज या दोनच देणग्या टिळक मराठी भाषेला देऊं शकले. ‘ओरायन’ व ‘आर्थिटक होम इन् दी वेदाज्’ हे संशोधनात्मक ग्रंथ त्यांनीं इंग्रजींत लिहिले. आणखी किती तरी ग्रंथ त्यांच्या डोक्यांत घोळत होते. पण स्वराज्याच्या रणघाईत त्यांना फुरसद कशी ती सांपडलीच नाहीं. मंडालेहून सुटून येतांच त्यांनीं ‘ पुनश्च हरिःओम् ’ अशी गर्जना करून “ होमरूल लीग ” काढली आणि तिचा प्रचार धूमधडाक्यानें केला. स्वराज्याचा मंत्र खेड्यांपाड्यांतून, दिवसारात्रीं, सभा-परिषदांतून घुमवीत असतांनाच लोकमान्यांच्या मुखांतून पुढील राष्ट्रीय ऋचा बाहेर पडली—

“स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे, आणि तो मी मिळवणारच.”

या प्रचारांतच बोलतां बोलतां सहजस्फूर्तीनें त्यांना एक शब्द सुचला आणि तो मराठीच्या जामदारखान्यांत हिऱ्याप्रमाणें ठेवला गेला. तो शब्द म्हणजे “ नोकरशाही ”—ब्युरॉक्रसी या इंग्रजी शब्दाचें भाषांतर. “ आम्हांला नोकर पाहिजेत, पण त्यांची सत्ता नको, शाही नको, ” असें बोलतां बोलतां नोकरशाही हा शब्द तयार झाला.

स्वराज्याच्या चळवळीचें लोण इंग्लंडपर्यंत पोचविण्यासाठीं टिळक

१९०८ मध्ये विलायतेस गेले. तेथे तेरा महिने राहून त्यांनी हिंदी लोकांची वाजू इंग्रज सरकारपुढे व जनतेपुढे मांडली. तेथून ते हिंदुस्थानांत परत आल्यावर ता. २२ मे १९२० रोजी त्यांना तीन लाखांची थैली जनतेने भक्तिभावाने अर्पण केली. यापूर्वी १९१६ साली, टिळकांना साठ वर्षे पूर्ण झाली म्हणून, एक लाख रुपयांची थैली महाराष्ट्राने कृतज्ञतेने दिलेली होतीच. जन्मभर राष्ट्राच्या सेवेसाठी, स्वराज्याच्या प्राप्तीसाठी, जनतेच्या उद्धारासाठी चंदनाप्रमाणे झिजविलेला आपला देह लोकमान्य टिळकांनी ता. ३१ जुलै १९२० रोजी, रात्री वारा वाजून चाळीस मिनिटांनी, मुंबई येथे धरणीवर ठेवला—आणि कीर्तिरूपाने ते अमर झाले !

नवी परिभाषा

सतत चाळीस वर्षे टिळकांनी आपली वाणी व लेखणी लोककल्याणासाठी झिजविली. परक्या सरकारशी भांडून व आपल्या लोकांना जागे करून स्वराज्य संपादण्याचा त्यांनी जन्मभर उद्योग केला. त्यासाठी त्यांनी वापरलेली मराठी भाषा, रणमैदानावर उभ्या राहिलेल्या सेनापतीच्या वीर वाणीसारखी, आवेशाची व तेजस्वी आहे. त्यांनी एक नवीनच राजकीय परिभाषा बनविली असे म्हटले तरी चालेल. राजकारणातील नव्या नव्या कल्पना समजावून देण्यासाठी टिळकांनी मराठी शब्द बनविले. त्याचप्रमाणे धार्मिक परिभाषाहि “गीतारहस्यांत” त्यांना निश्चित करावी लागली. केवळ मराठी जाणणाऱ्या वाचकाला, भारतीय व पाश्चात्य तत्त्वज्ञान समजावून घेण्यास, ‘गीतारहस्या’ सारखे दुसरे साधन, मराठी भाषेत अजूनही नाही. अध्यात्मांतील अद्ययावत् विचार मराठीत सुबोध करून या ग्रंथांत टिळकांनी मांडले आहेत.

सूक्ष्म विचाराचा आविष्कार

धर्माचे तत्त्व कितीही सूक्ष्म—अतिसूक्ष्म असो, ते शब्दांनी स्पष्ट करून सांगण्याची शिकस्त टिळकांनी केली आहे. “जीं ध्येयें व्यवहारांत आणतां येत नाहीत, त्यांचा विचार कशाला करावयाचा ?” अशा कोत्या आक्षेपांना उत्तर देतांना, टिळकांनी “परमावधीची शुद्ध नीति कोणती ?” हें

ठरविणें अगत्याचें कां आहे, हें युक्तिवादानें पटवून दिलें आहे, आणि शेवटीं असा दाखला दिला आहे कीं, “ बाजारांत उपयोगीं येणारीं वजनं— मापें नेहमींच थोडीं कमी जास्त असतात, या सवत्रीवर, राजदरबारीं सर्वांस प्रमाणभूत म्हणून ठेवलेलीं वजनं—मापेंहि जर होतील तितकीं चोख न ठेवलीं तर आपण त्याबद्दल अधिकाऱ्यांस दूषण देणार नाहीं काय ? कर्मयोग-शास्त्रास हाच न्याय लागू आहे. नीतिधर्माचें पूर्ण, शुद्ध व नित्य स्वरूप कोणतें याचा शास्त्रीय निश्चय करण्यासाठींच नीतिशास्त्राची प्रवृत्ति झालेली आहे. ”

नीतिशास्त्राचें अंतिम व शुद्ध स्वरूप समजावून न घेणें किती चुकीचें आहे, हें सांगतांना टिळक म्हणतात:—“ दिशा दाखविणारें होकायंत्र किंवा ध्रुव तारा यांचेकडे दुर्लक्ष्य करून अफाट समुद्रावर लाटा आणि वारा या दोहांचें तारतम्य पाहून गलत्रतावरील खलाशी दर वेळीं आपल्या गलत्रताचें सुकाणू धरूं लागले, तर त्यांची जी स्थिती होईल तीच नीति-नियमांचें परमावधीचें स्वरूप लक्षांत न आणितां केवळ देशकालाप्रमाणें वागणाऱ्या मनुष्यांची झाली पाहिजे. ”

मन, बुद्धी, इंद्रियें, आत्मा इत्यादि शरिरांतील पदार्थांचें ज्ञान करून देणें किती विकट; पण देह हा एक कारखाना आहे, आणि मन हा तेथील एक कारकून आहे असें रूपक बसवून टिळक लिहितात, “ बाहेरचा माल आंत घेण्यास व आंतला माल बाहेर पाठविण्यास ज्याप्रमाणें एखाद्या कारखान्यास दरवाजे असतात, त्याप्रमाणेंच मनुष्य—देहाचीं ज्ञानेंद्रियें हीं बाहेरचा माल आंत घेण्याचीं व कर्मेंद्रियें हीं आंतील माल बाहेर पाठविण्याचीं द्वारें आहेत. ”

व्यावहारिक दृष्टांत

प्रकृति व पुरुष यांचें नातें तत्त्वज्ञानांत नक्की काय मानलें जातें हा एक गूढ प्रश्न आहे. पण तो अगदीं सामान्य माणसालाहि समजावा म्हणून ‘ रहस्यकार ’ अशा व्यवहारांतील उपमा देतात, “ लंगडा व आंधळा यांची जोडी जमल्यावर आंधळ्याच्या खांद्यावर लंगडा बसून दोघेहि

ज्याप्रमाणें वाट चालू लागतात, त्याप्रमाणें जड प्रकृति व सचेतन पुरुष यांचा संयोग झाला म्हणजे सृष्टीतील कर्में सुरू होत असतात; आणि नाटकांत ज्याप्रमाणें प्रेक्षकांच्या मनोरंजनार्थ एखादी नटी आतां एक तर घटकाभरानें दुसरें, याप्रमाणें सोंगें घेऊन नाचते, त्याप्रमाणें पुरुषाच्या फायद्यासाठीं (पुरुषार्थाकरितां), पुरुष कांहींएक मोवदला देत नसतांहि, प्रकृति सत्त्वरजतमांच्या कमीजास्तपणानें अनेक सोंगें घेऊन त्यापुढें एकसारखी नाचत असते ! ”

सृष्टि निर्माण कशी होते याचा उलगडा करतांना टिळकांनीं व्यवहारांतील एक साधा दाखला दिला आहे; तो असा—“ घडीचा पंखा मिटलेला असतां तो ज्याप्रमाणें हळूहळू उघडण्यांत येतो, तशी सत्त्व, रज आणि तम यांच्या साम्यवस्थेंत पडलेली प्रकृतीची घडी हळूहळू खुली होत चालली म्हणजे सर्व व्यक्त सृष्टि निर्माण होते. ”

मानवसमाजाला धर्मबंधनाची जहरी किती आहे, हें वाचकांच्या मनावर ठसविण्यासाठीं ‘ रहस्य ’ कार पुढील दाखले देतात. “ धर्म सुटला म्हणजे समाजाचीं बंधनें तुटलीं असें समजावें. समाजाचीं बंधनें तुटलीं म्हणजे आकर्षणशक्तीखेरीज आकाशांतील सूर्यादिक ग्रहमालेची किंवा सुकाणाखेरीज समुद्रावर तारवाची जी स्थिति व्हावयाची, तीच समाजाचीहि होत असते. ’

धेधेमाराची भाषा

गीतारहस्य हा ग्रंथ तात्त्विक—एकांतवासांत, एकाच विषयावर शांतपणें लिहिलेला.—त्याचें लेखन म्हणजे प्रशांत सरोवरांत नौकाविहार करण्यासारखेंच. पण टिळकांचें बहुतेक लेखन झालें ‘ केसरींत ’. आणि ‘केसरी’ म्हणजे स्वराज्याचें रणमैदान ! इतरहि आर्थिक, सामाजिक, भाषिक वगैरे विषयांचीं झुंजें त्यांत नित्य चालावयांचीं. निरनिराळे पक्ष, व्यक्ती, संस्था यांच्याशीं सामने करण्याचे प्रसंग वर्तमानपत्रकाराला दररोजच. त्यांतहि टिळक म्हणजे ‘ राष्ट्र—जनक ’. राष्ट्राचें जुनें स्वरूप नष्ट करून त्याला नवें तेज, नवें बळ, नवें ध्येय देणें हें त्याचें जीवित—कार्य. जीर्णाचा विध्वंस

करण्यांतच टिळकांची पुष्कळ लेखनशक्ति खर्ची पडली आहे. त्यामुळे त्यांच्या बहुतेक लेखांत घेघेमारच ऐकू येते. भीमाच्या गदेचें सामर्थ्य त्यांच्या लेखणांत आहे. तिला मऊपणा, मिळमिळीतपणा, अर्धवटपणा कसा तो माहीतच नाही. इंग्रज सरकार अन्याय, जुलूम, दडपशाही यांची आग हिंदी जनतेवर अखंड ओतीत होतेंच. तेव्हां त्याचा प्रतिकार म्हणून तितक्याच जळजळीतपणें सरकारचा निषेध करणें हेहि टिळकांचें कर्तव्यच होऊन बसलें होतें. ' हा लेख सौम्य शब्दानें लिहावयास पाहिजे होता, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. ' असा पूर्वपक्ष करून टिळक आपल्या लेखनाची भूमिका ठणठणीतपणें सांगतात कीं, ' आम्हांस हें मत कधींच ग्राह्य वाटलें नाही. कांटा काढणें तों कांट्यानेंच काढला पाहिजे, तो चिंधीच्या बोळ्यानें निघत नाही. ' बंदुकीतून सटासट गोळ्या उडाव्या त्याप्रमाणें टिळकांच्या लेखांतून जळत शब्द बाहेर पडत. ' चालू द्या, होईल तितका जुलूम चालू द्या ! परंतु लक्षांत ठेवा कीं, हिंदी लोक गरीब झाले तरी ते किती जुलूम सोसतील याला काहीं तरी मर्यादा आहे. ' १९०७ सालांतील ही भाषा आहे, हें लक्षांत घेतलें पाहिजे.

टीकेचा जळजळीतपणा

संतत माणूस आवेशानें जसें तडातडा बोलतो, तसें टिळक लिहित. " जुलूम तो जुलूम, मग तो कायदेशीर असो किंवा बेकायदेशीर असो. कायदेशीर जुलूम असला तर शांततेनें व हाल सोसण्याच्या दृढनिश्चयानें त्याचा प्रतिकार केला पाहिजे, तो बेकायदेशीर असला तर बेकायदेशीर रीतीनें त्याचा प्रतिकार केला पाहिजे. काहींच्या हालअपेष्टा झाल्या तरी हरकत नाही; पण काळ सोकावूं देतां कामा नये. " असें उंच स्वरांतील टिळकांचें सारें बोलणें. आणि जसें ते बोलत, तसेंच लिहित. यांतील ' प्रतिकारां 'त पुढील सत्याग्रहाचीं बीजे दिसतात. तीं पाहून टिळकांच्या दूरदर्शीपणाचें कौतुक कोणास वाटणार नाही ?

जुलूम म्हणावयाचें कशास ? अशी शंका वाचकांचे मनांत उत्पन्न होईल. तर केसरी लगेच उत्तर देतो, " ज्यांवर ' जुलूम ' असा छाप

प्रजा मारील तो जुळूम.” वस्स ! ‘ एक घाव दोन तुकडे ’ असें सडेतोड लिहिणें. कार्याची प्रेरणा देण्याचें सामर्थ्य टिळकांइतकें दुसऱ्या कोणाच्या लेखणींत क्वचित्तच असेल. तुरुंगालाच काय, पण कृतांतालाही न डगमगणारी निर्भयता त्यांच्या शब्दांशब्दांतून रसरसत आहे. लॉर्ड कर्झन “ मदोन्मत्त हत्तीप्रमाणें बंगाली राष्ट्राच्या लोकमतास गवतासारखें तुडवून टाक्रीत आहेत.” हें पहातांच महाराष्ट्रांतील हा केसरी खवळून उठतो आणि सरकारला वेडरपणें बजावतो, “ बंगाल्यांतील लाखों लोकांस जी गोष्ट पसंत नाही ती जुळुमानें, सक्तीनें आणि आग्रहानें त्यांच्यावर लादून त्याचा जीव घेण्याचा प्रयत्न करणें हें निर्दयपणाचेंच नव्हें, तर मुत्सद्याचे दृष्टीनें हि अत्यंत असमंजसपणाचें कृत्य होय.” दडपशाही करणाऱ्या सरकारविरुद्ध टिळकां-इतकें रोखठोक बोलण्याची छाती किती संपादकाजवळ असेल ? आणि नुसता सरकारचा धिक्कार करून ते थांबत नसत, तर लोकांनाहि ते जीव तोडून सांगत, “ शब्द नकोत, कृति पाहिजे; आणि तीहि निश्चयाची कृति पाहिजे.” जनतेला कार्याची टोंचणी लावतांना ते म्हणतात, “ नाक धरल्याखेरीज तोंड उघडत नाही, आणि सरकारास झोंबेल अशी जर कांहीं गोष्ट आमच्या हातून घडणार नाही, तर सरकारचा दर्प कधीहि उतरणार नाही.”

गुण-ग्राहक वृत्ति

असे खणाखणीचे प्रसंग जेव्हां नसतील, तेव्हां ‘केसरी’तहि टिळक कधीकधी तार्विक चिकित्सा करून युक्तिवादाचे लेख शांतपणें लिहीत. महाभारत किंवा अबलोल्लति लेखमाला अथवा ब्रह्ममीमांसा, पंचागशोधन, मराठी भाषा लेखनपद्धति इत्यादि विषयांवर त्यांनीं लिहिलेल्या कित्येक लेखमाला पांडित्यपूर्ण व समतोल अशाच आहेत. त्यांतहि मृत्युलेखाचे वेळीं तर प्रतिपक्षासंबंधानेंहि ते मोठ्या उदार भावनेनें लिहीत. जिवंतपणीं ज्यांना त्यांनीं राजकीय कारणासाठीं “ सळो कीं पळो ” करून सोडलें असेल, त्यांचे गुण घेण्याचा मोटेपणाहि टिळक प्रांजळपणें दाखवीत. “ हा म्हातारचळ कीं पोरखेळ ? ” या शब्दांनीं ज्यांच्यावर त्यांनीं टीकेचें

शरसंधान केलें, त्याच न्यायमूर्ति रानडे यांच्या मृत्युलेखांत त्यांचे गुण टिळकांनीं मुक्तकंठानें गाविले त्यांच्या थोरवीचें रहस्य शोधून वाचकांपुढें मांडतांना ते म्हणतात, “ महाराष्ट्र देश म्हणजे त्यावेळीं एक थंड गोळा होऊन पडला होता. या थंड्या गोळ्यास कोणत्या तऱ्हेनें ऊब दिली असतां तो पुनः सजीव होईल व हातपाय हालवूं लागेल, याचा रात्रंदिवस एकसारखा विचार करून अनेक दिशांनीं, अनेक उपायांनीं, अनेक रीतींनीं त्यास पुनः सजीव करण्याचें दुर्धर काम अंगावर घेऊन त्याकरितां जिवापाड जर कोणी मेहनत केली असेल तर ती प्रथमतः माधवरावर्जांनींच केली असें म्हटलें पाहिजे..... घाटांतून एकदां कुशल इंजिनियरानें आगगाडीची लाइन मारल्यानंतर त्यांत सुधारणा करणारे जरी पुष्कळ लोक निघाले, तरी ज्याप्रमाणें मूळ इंजिनियरच्या कल्पकपणास कमीपणा येत नाहीं; तद्वतच रावसाहेब रानडे यांची स्थिती होती. ”

जुळे पुढारी

आगरकरांचा मृत्युलेख तर त्यांनीं डोळे पुशीत पुशीतच लिहिला ! दोघांचाही जन्म एकाच वर्षीं, दोघांचेंहि शिक्षण एकाच कॉलेजांत झालेलें, दोघांनींहि रात्री न रात्री चर्चा करून आपल्या आयुष्याचें एकमेव ध्येय ठराविलेलें. त्या ध्येयासाठीं विद्यालय व वृत्तपत्र या दोन्ही आघाड्यांवर खांद्याला खांदा लावून ते लढलेले. या लढाईतील जखमा म्हणून दोघांनींहि एकत्र तुरंगवास भोगलेला—असें जवळचें व जिव्हाळ्याचें ज्यांचें नातें; त्या जुळ्या भावांचीं तोंडें पुढें दोन दिशांस झालेलीं, किंबहुना एकमेकांशीं दोन हात करण्याचेहि प्रसंग वारंवार आलेले, दोघेहि तीव्र भावनेचे व तडफदार वृत्तीचे असल्यानें त्यांनीं एकमेकांवर दांतओंठ खाऊन हल्ले केलेले—असें असूनहि दोघांना एकमेकांच्या मनाची थोरवी व हृदयांतील प्रेमळपणा पुरा पुरा माहीत. यामुळेंच टिळकांचा आगरकरांवरील मृत्युलेख मराठी भाषेंत अद्वितीय ठरणारा वठला. हा लेख लिहितांना आपली स्थिति किती कारुण्यपूर्ण झाली हें टिळकांनींच पुढील शब्दांनीं वर्णन केलें आहेः—“ पहिल्यापासून एक उद्देश मनांत ठेवून, तो सिद्धीस नेण्याच्या

साधनांचा विचार करण्यांत व तीं प्राप्त करून घेण्यांत, कित्येक वर्षे एकमेकांस जीं सुखदुःखे अनुभवावीं लागलीं, त्यांच्या पुनः पुनः स्मरणानें आमचें चित्त अगदीं उदास व अस्वस्थ होऊन आयुष्याची अशाश्वतता आमच्या डोळ्यांपुढें मूर्तिमंत उभी रहात आहे ! ” हा मृत्यु-लेख लिहितांना ‘ मन विषाद आणि दुःख यांनीं भरून जाऊन ’ टिळकांची “ बुद्धि व लेखणी गोंधळून ” गेली होती.

पुढें एकदां आगरकरांचे गुण टिळकांनीं मनमोकळेपणानें घेतले आहेत. “ परिस्थितीचा गुलाम न बनतां परिस्थितीला यथासंभव, यथाशक्ति व यावच्छक्य आपल्या ताब्यांत आणण्यास जो मनोनिग्रह, स्वार्थत्याग, निर्लोभीपणा आणि धैर्य लागतें, तें ज्याच्या अंगांत आहे आणि दुःखाची अथवा संकटाची भीति अगर पर्वा न बाळगतां जो आपल्या ठायीं असणाऱ्या या सद्गुणांचा लोकोपयोगार्थ उपयोग करतो तोच मोठा म्हणावयाचा.” असा सिद्धांत सांगून त्या कोटींत आगरकरांना टिळकांनीं बसविलें आहे.

सूक्ष्म चिकित्सा

टिळकांची कुशाग्र बुद्धि कोणत्याहि विषयांत शिरे व त्याची चिकित्सा करी. पुढारीपणाला कोणते गुण लागतात हें सांगतांना टिळक म्हणतात

“ समाजाचे पुढारी होण्यास विद्वत्तेपेक्षां सदाचरण, धर्मनिष्ठा आणि स्वार्थत्याग यांची अधिक जरूर लागत असते... राजकारणी माणसाच्या अंगांत दोन गुण पाहिजेत. एक तर त्याच्या हृदयांत प्रखर आग पेटलेली पाहिजे; आणि दुसरा म्हणजे त्या हृदयाच्या वरच्या वाजूस डोकें बर्फासारखें थंड असलें पाहिजे. हे दोनहि गुण एकसमयावच्छेदेंकरून ज्या पुरुषाजवळ उत्कटतेनें वास करीत असतील तो पुढारी होण्यास योग्य होय... सतारीची अगर तंबूरीची तार नुसती वाजविल्यानें जसा तिजपासून आवाज निघत नाही, पण तीच तार भोपळ्यावर चढविली म्हणजे तिजमधून कर्णमधुर ध्वनि बाहेर पडतो, तद्वत्च देशातील पुढारी विद्वानांचा व लोकमताचा संबंध आहे. ”

संजीवक विचार

असा विशाल लोकमताचा भक्कम पाठिंबा मिळवून आणि पोटांत आग पण माथ्यांत बर्फ ठेवून, लो. टिळकांनी या राष्ट्राचें पुढारीपण धर्मनिष्ठ स्थितप्रज्ञाप्रमाणें केलें. या त्यांच्या निष्काम कर्मयोगाचें फल म्हणजे आजचें आपलें स्वातंत्र्य. या स्वातंत्र्यकालांतहि जनता जागरूक, निर्भय व प्रतिकारशाली राहण्यास आणि एकजुटीनें व संघटितपणें कार्य करण्यास समर्थ बनविण्याची शक्ते लो. टिळकांच्या संजीवक साहित्यांत आहे. त्यांची वाणी म्हणजे केवळ तेजोगंगा आहे.

अभ्यासाच्या वाटा

(१) 'केसरी'चे आरंभीचे संपादक कोण होते ? 'केसरीकार' म्हणजे टिळक' असें आपण कां म्हणतो ?

(२) टिळकांची बुद्धिमत्ता बाल्यांतच प्रकट झाली याबद्दलच्या तुम्हांस कोणत्या गोष्टी ठाऊक आहेत ?

(३) टिळक-आगरकरांना कॉलेजमध्ये कोणत्या गोष्टींचा ध्यास लागला होता ?

(४) टिळक—आगरकरांनीं प्रथम कोणतें कार्य हातीं घेतलें ?

(५) टिळकांना कारागृहवास केव्हां केव्हां घडला ? कां ?

(६) टिळकांच्या लेखनाचे गुण-विशेष कोणते ? त्यांनीं कोणते ग्रंथ लिहिले ?

(७) 'गीतारहस्यांत' कोणत्या तत्त्वाचा प्रामुख्याने पुरस्कार केला आहे ?

(८) 'संशोधक टिळक' याबद्दल तुम्हांस कोणती माहिती आहे ?

(९) 'निबंधकार टिळक' या विषयावर एक लहानसा निबंध लिहा.

(१०) 'जळजळीत टीका', 'गुण ग्राहकवृत्ति', 'राष्ट्रीयत्व' या विषयांवर टिळकांचे लेख घ्यानीं घेऊन एकएक परिच्छेद लिहा.

अधिक अभ्यास—

लो. टिळकांच्या आठवणी व आख्यायिका—लेखक-स. त्रि. बापट.

टिळक चरित्र—लेखक-नरसिंह चिंतामण केळकर.

प्रिं. आगरकर : : : ३

पांच पदवीधर तरुण—एका विचारानें राष्ट्रकार्य करण्यासाठीं एकत्र आलेले—जसे काहीं पांच सख्खे बंधुच ! सात वर्षें ' निबंध-माला ' चालवून शास्त्रीबुवा स्वर्गवासी झाले, तेव्हां त्यांच्या वाकीच्या सहकाऱ्यांना किती दुःख झालें ! पण हातीं घेतलेलें काम तडीस नेण्याची त्यांची उमेद दांडगी ! ' शास्त्रीबुवांचीच कथा काय, पण आम्हांपैकीं एक जरी तळावर असला, तरी तो, आम्ही सर्वांनीं आरंभिलेला उद्योग अविच्छिन्न चालविण्यास होईल तितकी खटपट करील ' अशी आत्मविश्वासाची व महत्वाकांक्षेची घोषणा आगरकरांनीं ' केसरी 'त केली.

आगरकरांनीं ' केसरीचे ' संपादक म्हणून पहिलीं सात वर्षें काम केलें

आणि त्यानंतर पुढील सात वर्षे 'मुधारक' नांवाचे साप्ताहिक स्वतंत्रपणे चालविले. ह्या दोन्ही वृत्तपत्रांत आगरकरांनी जे लेख लिहिले त्यांच्यातील गाढ कळकळ, सत्याचा कडकडीत अभिमान आणि अन्यायावर तुटून पडण्याचा दुर्दम्य आवेश हे गुण अलौकिक आहेत. विशेष हें की, आगरकरांना गरिबीचे हाल सोसावे लागले, दम्याच्या यातना भोगाव्या लागल्या व कलहाच्या कांट्याकुट्यांवरून चालावे लागले, तरी त्यांच्या जिव्हेतून व लेखणीतून अलंकारपूर्ण व विनोदपूर्ण अशाच भाषेचा झरा आमरण वहात राहिला.

विद्यादेवीची पार्यी यात्रा

गोपाळ गणेश आगरकर ह्यांचा जन्म १८५६ साली सातारा जिल्ह्यांतील टेंभू ह्या गांवी झाला. गरिबी तर त्यांच्या पांचवीसच पुजलेली होती. त्यांचे आजोळ कऱ्हाड येथे होते. तेथे ते लहानपणी रहात. वाराव्या वर्षी इंग्रजी तीन इयत्तांपर्यंत त्यांचे शिक्षण कसें वसें झाले. बुद्धि तरतरीत असल्यामुळे शाळेत त्यांचे नांव गाजे-शाळेवाहेरहि निबंधांच्या स्पर्धेत गोपाळ वक्षिस मिळवी. केवढे ? दोन रुपयांचे ! पण अशी ठिगळें लावून कां कोठें गरिबीचे फाटकें वख्र सांधले जाणार ? तीन इयत्ता झाल्यावर गोपाळला शाळा सोडावी लागली—शिकण्याची इच्छा व पात्रता असतांना सोडावी लागली. वयाच्या तेराव्या वर्षी त्यानें कऱ्हाड येथील मुनसफ-कचेरीत नोकरी पत्करली. पण त्याचे मन तेथे रमत नव्हते. आपण शिकावे—खूप खूप शिकावे—शिकतांना आपले नांव वर यावे व शिकल्यावर आपण मोठे व्हावे, अशा उंच उंच आशा-आकांक्षा त्याच्या मनांत उचंबळत होत्या. त्यामुळे त्यानें ती नोकरी ताड्दिशी सोडली, आणि रत्नागिरी येथील आपल्या चुलत्याकडे जाण्याचे ठरविले.

ठरविले पण जावयाचे कसे ? कऱ्हाड ते रत्नागिरी म्हणजे दीडशें मैलांचा प्रवास. तो करण्यास त्याच्याजवळ पैसा कोठला ? पण हिम्मत मोठी. तो सारा प्रवास ह्या तेरा वर्षांच्या मुलानें पार्यी केला ! डिवचलेल्या राम-शास्त्र्यांचे उत्तरेकडे काशीस जाणें आणि महत्वाकांक्षी गोपाळनें दक्षिणेकडे

रत्नागिरीस जाणें—दोन्हीचें महत्त्व सारखेंच ! दोघांनींही विद्येच्या क्षेत्रांत उंच भरारी मारली, दोघांचीही सत्यनिष्ठा जाज्वल्य आणि निःस्पृहपणा व निर्भीडपणा ह्या गुणांचें वावरीतहि दोघे जुळे भाऊ शोभणारे !

रत्नागिरीस ह्या रत्नाचें कौतुक झालें काय ? लहान वयांत केवळ विद्येसाठीं पार्यीं चालून आलेल्या गोपाळच्या पाठीवरून त्याच्या चुलत्यानें प्रेमानें हात फिरविला काय ? ते शाळा खात्यांतील दिपोटी होते. पण त्यांच्या पोटांत विद्येचें प्रेम नव्हतें. त्यांनीं गोपाळला आसरा दिला नाहीं. तरीहि गोपाळ निराश झाला नाहीं. त्यानें लोकांच्या घरीं जेवणाचे वार लावले, त्यांच्या घरचीं कामें केलीं आणि दोन इयत्ता कशावशा पदरांत पाडून घेतल्या. पण नोकरी व अभ्यास दोन्ही जमणें अशक्य झाल्यामुळें गोपाळनें हात टेकले—विचारा निराश होऊन कऱ्हाडला परत आला.

पहिला टप्पा गांठला

सोळा वर्षांचें वय ! एका दवाखान्यांत कंपोंडरची नोकरी मिळालेली, वाटल्या धुण्याचा व भरण्याचा गोपाळला कंटाळा आला. दवाखान्यांतील प्रेतांची चिरफाड पाहून त्याच्या अंगावर कांटा आला. त्याला अन्न नकोसें झालें. त्याच्या स्वप्नांत प्रेतें नाचूं लागलीं. त्यानें ती नोकरी सोडली. गोपाळचे एक मामा वऱ्हाडांत अकोला येथें होते. तिकडे गोपाळ गेला. तेथें महाजनी गुरुजी भेटले. त्यांनीं गोपाळची काळजी प्रेमानें वाहिली. त्यांना गोपाळची चपळ बुद्धी, मनमिळाऊ स्वभाव व उद्योगी वृत्ति ह्या गुणांचें मोठें कौतुक वाटे. महाजनीचीं शिफारसपत्रें घेऊन गोपाळ पुण्यास गेला. कऱ्हाडास नाहीं तर रत्नागिरीस, रत्नागिरीस नाहीं तर अकोल्यास आणि अकोल्यासहि शिक्षणाची सोय होत नाहीं, तर ती पुण्यास तरी खास होईलच होईल, अशा आशेनें गोपाळ—तो सरस्वतीचा वारकरी—तो विद्येचा मधुकरी—तो ज्ञानाचा भिक्षेकरी पुण्यास आला.

पुणें म्हणजे विद्येचें आगर व उदार पुरुषांचें माहेरघर हें खरें, पण पुण्यपुरीनेंही त्याला थारा दिला नाहीं. गोपाळची भयंकर निराशा झाली. हिरमुष्टी मनानें व खालच्या मानेनें गोपाळ अकोल्यास परत गेला. तीन

वषें त्यानें तेथें कष्टानें काढलीं. शेवटीं १८७५ सालीं तो मॅट्रिक झाला. उंच डोंगर चढूं पाहणाऱ्या माणसानें, वर चढत व खाली पडत, टेचांनीं व जखमांनीं रक्ताळलेल्या पायांनीं, रक्ताचे व घामाचे विंदु ढाळीत ढाळीत त्या डोंगराचा पहिला टप्पा गांठावा आणि मग 'हुश्र' करून कपाळावरील घाम हातांनीं पुसावा तसा विसावा गोपाळला मॅट्रिक झाल्यानंतर वाटलां. त्याच्या उत्सुक डोळ्यांना पुढील टप्पे दिसत होते—डोंगराचें शेवटचें शिखर दिसत होतें—त्या शिखरांवरील हिरवीगार वनश्री दिसत होती. कांहींहि करून तो शेवटचा मुकाम गांठण्याचा निश्चय त्यानें केला. " तुम्ही कॉलेजचा नाद सोडा " असाच सल्ला गोपाळरावांना त्यांच्या साऱ्या आत्तांनीं दिला, पण खुद्द त्यांच्या अंतःकरणाचा सल्ला निराळा होता तोच त्यांनीं ऐकला.

गरिबीचें निशाण

गोपाळराव पुण्यास गेले व डेकन कॉलेजांत दाखल झाले. त्यावेळीं त्या कॉलेजांत विद्यार्थ्यांस दरमहा २०-२५ रुपये खर्च येई. पण तेवढे पैसे तरी कोटून आणावयाचे ? गोपाळरावांनीं ' वन्हाड-समाचारां 'त लेख लिहावयास सुरवात केली. त्यांचा मोबदला म्हणून दरमहा पांच रुपये मिळत. अभ्यास चांगला असल्यामुळें त्यांना शिष्यवृत्तीहि मिळाली. ह्याशिवाय कोठें निबंध-स्पर्धा असली, वक्तृत्व-स्पर्धा असली कीं, त्यांत गोपाळराव भाग घेत व वाक्षिसें पटकावीत. महाजर्नींनीं साठ रुपयांची देणगी त्यांना दिली होती. पण अशा पै-पैशांनीं काय होणार ? थंडी निवारण्यास फाटकें पांघरूण जसें पुरें पडत नाही, तसें गरिबी चुकविण्यास हें तुटपुंजें साहाय्य पुरें पडेना. एकच सदरा ! गोपाळराव तो रात्रीं धूत व वाळत टाकीत. दिवस उजाडला कीं तो सदरा अंगांत घालून ते डेकन कॉलेजांत जात. एकदां परीक्षा आली—तिची फी आली. ती गोपाळराव कोटून, कशी भरणार ? फीचे पैसे उभे करण्यासाठीं त्यांनीं एक नाटक लिहिण्यास घेतलें. ही कुणकुण प्रा केरुनाना छत्रे ह्यांच्या कानीं गेली. त्यांना या विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्तेचें मोठें कौतुक वाटे. त्यांनीं गोपाळरावांची

मी स्वतः भरली. गोपाळरावांना अभ्यासास वेळ मोकळा मिळाला. ते पहिल्या वर्षाच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले.

परोपकाराची प्रतिज्ञा

कॉलेजांत गोपाळरावांचे आवडीचे विषय म्हणजे इतिहास, तर्कशास्त्र व तत्त्वज्ञान. पाश्चात्यांच्या तत्त्वज्ञानाने, त्यांतील प्रवृत्तिवादाने व सामाजिक सुधारणेच्या विचाराने गोपाळरावांच्या मनावर पगडा बसविला. मिळू व गिवन ह्या ग्रंथकारांचे ते जणू भक्त बनले. राजकीय तत्त्वज्ञानाचाहि त्यांनी अभ्यास केला. त्यांनी राजकीय विषयावर एक स्वतंत्र प्रबंध लिहिला. तो दाखविण्यासाठी ते 'मालाकार' चिपळूणकरांकडे गेले होते. चिपळूणकरांनी आगरकरांचे तेज ओळखले आणि आगरकरांनी चिपळूणकरांचे नेतृत्व जोखले. अशा प्रकारे ज्ञानाचे खजिने लुटत लुटत गोपाळराव १७७८ साली बी. ए. झाले. नंतर त्यांना फेलो नेमण्यांत आले. त्याबद्दल त्यांना दरमहा ७५ रुपये मिळत. इतकी सुखाची स्थिति सबंध आयुष्यांत गोपाळरावांना कधी लाभली नव्हती. ते एम्. ए.चा अभ्यास उत्साहाने करू लागले. त्यावेळी त्यांना कोणती हांव होती? कोणती महत्त्वाकांक्षा त्यांच्या डोळ्यापुढे नाचत होती? गरिबीच्या गाळांत गळ्यापर्यंत रुतून बसलेल्या आपल्या आईला एक पत्र लिहून त्यांनी आपल्या जीवनाचे ध्येय कळविले होते. त्या पत्रांत गोपाळराव लिहितात, "आपल्या मुलाच्या मोठाल्या परीक्षा होत आहेत, आतां त्याला मोठाल्या पगाराची चाकरी मिळेल आणि आपले पांग फिटतील, असे मोठाले मनोरथ, आई! तूं करीत असशील. पण मी आतांच सांगून टाकतो की, विशेष संपत्तीची हांव न धरतां, मी फक्त पोटापुरत्या पैशावर संतोष मानून, सर्व वेळ परहितार्थ खर्च करणार."

सहकारी भेटला

"संपत्तीची हांव न धरतां सर्व वेळ परहितार्थ खर्च करणारा" असा दुसरा एक पदवीधर त्याचवेळी त्या कॉलेजांत आलेला होता. तो म्हणजे

वाळ गंगाधर टिळक ! दोघांनींही देशभक्तीच्या वाटाघाटीत रात्रीच्या रात्री घालविल्या—“ सरकारी नोकरी न पत्करतां देशसेवेत आयुष्य घालविण्याचा ” निश्चय केला. आपल्या देशाचें पारतंत्र्य व दारिद्र्य नष्ट करण्यासाठीं शिक्षण व उद्योगधंदे ह्यांचा प्रसार केला पाहिजे, असा मार्गही त्यांनीं आपल्या मनांत आंखला तें ध्येय, तो मार्ग, आणि आपली त्यागाची तयारी—हें सारें त्या दोघा तरुण पदवीधरांनीं न्या. रानडे ह्यांच्या कानांवर घातलें. मालाकार चिपळूणकर ह्यांचाहि सल्ला त्यांनीं घेतला. मालाकार तर काय ? स्वातंत्र्याच्या अमृतवेली लावण्यास सिद्ध होते,—नव्यानव्या संस्था स्थापण्यास उत्सुक होते. त्यांना असे त्यागाचे व तडफेचे तरुण मिळतांच त्यांनीं आपल्या कार्याचें निशाण उभारलें. ता. १ जानेवारी १८८० रोजी शास्त्रीबुवांसकट पांच देशभक्तांनीं ‘ न्यू इंग्लिश स्कूल ’ ही राष्ट्रीय संस्था काढली. आगरकर एम. ए. च्या परीक्षेत एकदां गटंगळी खाऊन १८८० च्या नोव्हेंबरांत परिक्षेच्या पैलतीरास पोचले. एम. ए. हें शिक्षणाचें शिखर त्यांनीं एकदांचें गांठलें ! कऱ्हाड येथे तीन इयत्ता-नंतरच शिक्षणाला रामराम ठोकण्यासारखी ज्याची परिस्थिति, त्यानें चिकाटीचें चिलखत अंगांत घालून आणि कष्ट व धैर्य ह्यांची ढाल-तलवार हातीं घेऊन, इंचाइंचानें रणभूमि जिंकित, विद्या-क्षेत्रांतील विजय-श्री सर केली, ही ब्रहादुरी किती तारीफ करण्यासारखी !

केसरीचें संपादकत्व

न्यू इंग्लिश स्कूलमधील शिक्षकाचें काम आगरकर मोठ्या आस्थेनें करित. पुढच्याच वर्षी, १८८१ च्या जानेवारीत, शास्त्रीबोवांनीं ‘केसरी’ साप्ताहिक सुरू केलें, आणि त्याचे संपादक आगरकरांना नेमलें. ‘कोटें जुलमाचा, अन्यायाचा, अडचणीचा किंवा त्रासाचा प्रकार दिसून आल्यास लोकांच्या, सरकारच्या आणि विशिष्ट अधिकाऱ्यांच्या नजरेंस तो आणावा’ असा उद्देश ‘केसरी’ काढण्यांत होता. केसरी काढून वर्ष सव्वा वर्ष होतें न होतें, तोंच विष्णुशास्त्री दिवंगत झाले. ‘महाराष्ट्रीयानीं अद्वितीय रत्न गमाविलें’ असें शोकाचे उद्गार आगरकरांनीं केसरींत

काढले. शास्त्रीबुवा हे 'सत्याचा कैवार घेऊन शुद्ध अंतःकरणानें लोकहिता-
साठीं भांडणारे' होते, असे जें वर्णन आगरकरांनीं केलेले आहे, तें खुद्द
त्यांनाहि लागू पडण्यासारखेंच आहे.

तुरुंगांतील साहित्य-सेवा

शास्त्रीबुवांच्या निधनानंतर बरोबर चारच महिन्यांनीं आगरकर-
टिळकांना शिक्षा झाली. केसरी-मराठ्यांत कोल्हापूरच्या छत्रपतींचा
कैवार घेऊन तेथील दिवाणावर टीका करणारा कांहीं मजकूर आला.
त्यामुळें चार महिने कैदेची शिक्षा ह्या तरुण संपादकांना भोगावी लागली.
मुंबईजवळील डोंगरीच्या तुरुंगांत त्या दोघांनीं त्या शिक्षेची मुदत घाल-
विली. त्या कालांतील जीवनाचें शब्दचित्र रंगविणारें एक लहानसें पुस्तक
आगरकरांनीं लिहलें. त्याचें नांव 'डोंगरीच्या तुरुंगांतील आमचे १०१
दिवस', ह्याशिवाय आगरकरांनीं तुरुंगांत शेक्सपीअरच्या 'हॅम्लेट' ह्या
नाटकाचें भाषांतर केलें 'विकार-विलसित' ह्या नांवानें तें प्रसिद्ध झालें
आणि नटप्रेष्ट श्री. गणपतराव जोशी ह्यांच्या रंगभूमीवर तें खूप गाजलें.
अजूनहि त्याचे प्रयोग प्रेक्षकांच्या हृदयाचा ठाव घेतात.

शाळा-कॉलेजांतील कामगिरी

'न्यू इंग्लिश स्कूल' ह्या संस्थेचा एकसारखा उत्कर्ष होत होता.
पांच वर्षांतच त्या शाळेच्या चालकांनीं कॉलेज उघडलें. १८८५
सालच्या जानेवारी महिन्यांत फर्ग्युसन कॉलेज निघालें. इंग्रजी व इतिहास
हे विषय आगरकर कॉलेजांत शिकवीत—ते इतक्या तल्लीनतेनें कीं,
तासाची घंटा झाल्याचें भानहि त्यांना रहात नसे. विनोद करीत करीत,
हंशा पिकवीत पिकवीत ते तासन् तास शिकवीत. त्या कॉलेजचे पहिले
प्राचार्य आपटे व दुसरे आगरकर. १८८५ सालीं आगरकर न्यू इंग्लिश
स्कूलचे सुपरिटेंडेंट झाले आणि १८९२ सालीं ते फर्ग्युसन कॉलेजचे
प्रिन्सिपल झाले. तीन वर्षे प्रिन्सिपलशिपचें काम त्यांनीं केलें. तेवढ्या
थोड्या काळांतहि त्यांनीं आपला ठसा त्या कॉलेजवर उमटविला. गरीब

किंवा अस्पृश्य अशा विद्यार्थ्यांना ते मदत करीत. मुंबई विद्यापीठाचे फेलो म्हणूनहि आगरकरांनी काम केले.

मतभेद व मार्गभेद - टिळक व आगरकर

पण आगरकरांचे खरे कार्य, महान् यश, जिवंत स्मारक म्हणजे त्यांचे "सुधारक" पत्र ! समाजसुधारणेचा प्रश्न आधीं हातीं घेतला पाहिजे—आपल्या समाजांतील दुष्ट रुढींचा व वेडगळ कल्पनांचा विश्वंस केला पाहिजे—त्यासाठी न भितां, न कचरतां समाजावर कडाडून हल्ले चढविले पाहिजेत—त्यापार्थी त्याचा रोष, त्याची अप्रियता, त्याचा छळ, जें जें वाच्यास येईल तें तें सारें भोगलें पाहिजे ही आगरकरांची विचारसरणी. उलट टिळकांचे ठाम मत असें कीं, आपल्या सर्व दुःखांचे मूळ म्हणजे राजकीय पारतंत्र्य—तें नष्ट करणें हें आपलें आद्य कर्तव्य—त्यासाठीं समाजांतील वारीकसारीक दोषांकडे दुर्लक्ष करावें—त्यांतील भेद तूर्त विसरवेत आणि एकजुटीनें परक्या सरकारच्या अन्यायावर तुटून पडावें. टिळक—आगरकरांचे हे मतभेद दिवसेंदिवस वाढत गेले. त्याचा परिणाम म्हणजे १८९० सालीं टिळकांनीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी सोडली. आणि आगरकरांनीं १८८७ सालींच केसरी सोडला.

विचार—स्वातंत्र्याची भूमिका

“इष्ट दिसेल तें बोलणार व शक्य असेल तें करणार” असा दणदणीत वाणा जाहीर करून आगरकरांनीं आपलें स्वतःचें “सुधारक” नांवाचें साप्ताहिक १८८८ सालीं दसऱ्याच्या मुहूर्तावर काढलें. “लोकमतांतील दोषस्थळें दाखविण्याचें आणि अप्रिय परन्तु पथ्यकारक विचार मांडण्याचें” कठीण व्रत त्यांनीं घेतलें. “क्षुद्र लोकांच्या अवकूपेला, रागाला किंवा उपहास्यतेला यत्किंचित् न भितां आपल्या मनास योग्य वाटेला तें लिहावें, बोलवें व सांगावें. त्यांतच जगाचें हित आणि जन्माची सार्थकता आहे.” ह्या भूमिकेवरून आगरकर “सुधारकां”त लिहीत.

स्त्री-शिक्षण, प्रौढविवाह, अस्पृश्यतानिवारण वगैरे सामाजिक सुधारणांचा

पुरस्कार त्यांनी धडाडीने केला. कोणाची भीडभाड न ठेवतां, समाजांतील घाणेरेड्या चालीरीतींवर त्यांनीं कोरडे ओढले. त्यामुळे जुन्या मतांचे लोक त्यांचेवर साहजिकच खवळले. त्यांनीं आगरकरांना खुनाची धमकीहि दिली, एवढेंच नव्हे तर, एकदां तर ते जिवंत असतांनाच त्यांची खोटी प्रेतयात्राहि काढली ! ती प्रेतयात्रा त्यांच्या घरावरून चालली असतां जुन्या मताचे लोक त्यांच्या नांवांनें शिमगा करीत होते. तरी आगरकरांची वृत्ति अत्यंत शांत राहिली होती. त्यांना त्या अडाणी लोकांच्या वेडगळपणाची क्रींवच येत होती.

चित्ताची शांतता

पळेदार, अलंकारिक, उपरोधिक व आवेशपूर्ण अशा लेखनाचा वारसा जसा त्यांनीं चिपळूणकरांपासून मिळविला होता, तसाच सामाजिक उदार मताची, तर्कनिष्ठ बुद्धिवादाची आणि शांत-सहिष्णु मनोवृत्तीची जिदगी त्यांनीं न्या. रानडे ह्यांचेकडून घेतली होती. जगांत जे जे समाज-सुधारक झाले, धार्मिक क्रांतिकारक झाले, विशिष्ट ध्येयांचे हुतात्मे झाले; ते सर्व अशाच अढळ शांतीचे पुतळे होते. त्या वृत्तीच्या मुर्तीतच आगरकरांचें मन तयार झालेलें होतें. त्या प्रशांत ध्येयनिष्ठ वृत्तीनें— 'मिशनरी' वाण्यानें सतत सात वर्षे "सुधारक" पत्र चालवून ता. १७ जून १८९५ रोजीं आगरकरांनीं आपली जीवनयात्रा संपविली. त्यांचें सारें जीवन म्हणजे एक उदात्त झगडाच होता. बालपणीं गरिबीशीं झगडा, तारुण्यांत सहकन्यांशीं झगडा आणि शेवटीं सनातन्यांशीं झगडा—असें झगडणारें, झुंजणारें, झिजणारें आयुष्य निष्कामपणें व निर्भयपणें घालवून वयाच्या अवघ्या ३९ व्या वर्षीं त्यांनीं इहलोकाचा निरोप घेतला.

बुद्धि गदगदा हालविली

आगरकरांनीं जशी हिंदु समाजाची, तशीच मराठी भाषेची मोठी सेवा केली. त्यांच्या दूरदृष्टीला असें ध्येय दिसत होतें कीं, "फार थोड्या काळांत पूर्वपश्चिम सुधारणांतील अत्यंत हितकारी भाग जीत सामील झाले-

आहेत, अशा एका नामी सुधारणेची येथें स्थापना होऊन, भारतीय आर्य अननुभूतपूर्व अशा आधिभौतिक व आध्यात्मिक सुखाचा उपभोग घेऊं लागतील असा आमचा तर्क आहे ! ” हें दूरचें ध्येय हस्तगत करण्यासाठीं ते आपल्या समाज-ब्रांधवाना हांका मारून, ओरडून, धक्के देऊन जागे करीत होते, उठवीत होते, त्यांचे डोळे उघडवीत होते. “ ब्रांधवहो, विचार-कलहाला तुम्ही इतके कशासाठीं भितां ? ” असे आवेशाचे सवाल टाकून ते वाचकांची बुद्धि गदगदा हलवीत. निजलेलीं मुलें आपल्याला उठविणाऱ्याच्या अंगावरच जशीं खेकसतात-कावतात, तशीं सनातनी विचाराचीं माणसें आगरकरांवर रागावत-गागावत-धमकावत. पण आगरकर रणशूराच्या धैर्यानें म्हणत, “ कोण स्वस्थ बसणार ? सुधारक अं ? टाकांतून अर्थबोधक अक्षरें काढण्याचें सामर्थ्य असेल व तीं वाचण्यास निदान एक इसम तयार असेल, तोंपर्यंत तरी हें क्षैण कर्म “ सुधारका ” ला स्पर्श करूं शकणार नाहीं. ” अशा प्रतिज्ञेनें रसरसलेले लेखांमागून लेख आगरकर “ सुधारकांत ” लिहीत होते. —

सामाजिक सुधारणांना विरोध करणाऱ्या हिंदु लोकांनीं पूर्वीं निमूटपणें अन्याय सोसले, याची आठवण देतांना आगरकर त्वेषानें लिहितात कीं,

“ भेकड व प्रतिष्ठाखोर हिंदु लोकांनो, ज्या वेळेस पोर्तुगीज लोकांनीं ख्रिस्ती धर्म स्थापण्यासाठीं कोंकणपट्टींत तुमचे अनान्वित हाल केले, त्या वेळेस तुमचा धर्माभिमान कोठें गेला होता ? विषयलंपट, निःशक्त, वाचाळ बाबूनो, जेव्हां महंमदीयांनीं हिंदुस्थानच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत साऱ्या हिंदु लोकांस आपल्या धर्मवेडानें जर्जर करून सोडलें व तुम्हां हिंदूंच्या मानांवर असिधारा ठेवून, तुम्हांकडून तुमच्या शेंड्या काढविल्या आणि तुम्हांस गोमांस चारिलें, तेव्हां तुमच्या धर्मरक्षणासाठीं आतांप्रमाणें तुम्हीं नुसतां आरडा तरी करावयाचा होता ! धिक्कार असो तुम्हांला, तुमच्या धर्माला आणि तुमच्या हक्काला ! ”

रूढीचा अत्याचार

“ बाल-विवाहाला बंदी ! पुनर्विवाहासाठीं अट्टाहास ! विधवांच्या

केश-वपनासाठीं टाहो !—हे कसले विषय ? ” असें आजचा एकादा पुरो-
गामी तरुण खांदे उडवीत म्हणेल ! पण या एकेक रूढि म्हणजे शेंकडो
वर्षांचा एकएक किल्ला होता तो एकेक किल्ला सर करणें हेंच तेव्हांच्या
मुधारकांचें कर्तव्य होतें. १८२९ सालीं सती जाण्याची चाल सरकारानें बंद
केली आणि १८५६ सालीं विधवा-विवाहाचा कायदा केला. तरी लोकमत
कोठें अनुकूल होतें ? विष्णुशास्त्री पंडितांनीं १८७४ सालीं विधवा-विवाह
केला. त्यांना आपल्या घरीं जेवावयास न्या. रानडे यांनीं बोलावले, यामुळे
न्यायमूर्तीचे वडील घर सोडून परगांवीं जाण्यास निघाले. न्यायमूर्तीच्या
ब्रहिणीच्या सासरकडील मंडळांनीं त्यांची ब्रहिणीची ताटाटूट केली. ठरलेलीं
लमेंहि मोडलीं. फार काय, ब्राह्मण नोकरांनींहि न्यायमूर्तींवर बहिष्कार
टाकला. माणुसकीची अशी विटंबना या महाराष्ट्रांत शंभर वर्षांपूर्वीं होत
होती हें कोणास खरें वाटेले ? पण खरी परिस्थिति याहूनहि भीषण होती.

“ आंब्याच्या झाडाचा बुंधा करून एक ढोली तयार करा, तिच्यांत या बाल-
विधवेला बसवा. बाहेरून गवत-पाचोळा पेटवा. आणि बरीच धग लागल्यावर
तिला बाहेर काढा. नंतर तिचें वपन करा आणि शेवटीं सहस्र ब्राह्मणांना
जेवण घाला.” असा शास्त्रार्थ शंकराचार्यांनीं नगर येथें १८५४ सालीं
सांगितला. जोन ऑफ आर्कसारख्या कोंबळ्या मुलाला चिता पेटवून जिवंत-
पणें जाळणाऱ्या इंग्रज लोकांच्या निर्घृणतेला आम्ही कां हंसावें ? आमची
उदार संस्कृति, आमचा सहिष्णु धर्म आणि आमची सात्विक मायभूमि यांची
शीतळ छाया स्त्रियांना आणि अस्पृश्यांना कधींच लाभत नव्हती.

शंकराचार्यांनीं कांहीं विधवांना वपनाची आज्ञा दिली. त्यांनीं ती जुमानल
नाहीं. तेव्हां शंकराचार्यांनीं नगरांतील कांहीं न्हाव्यांना बोलावून आज्ञा केली,
“ या बायांच्या मुसक्या बांधून त्यांचा केशभार उतरून टाका.” विधवांनीं
खडखडीत जबाब दिला, “ ही मोगलाई नाही, जुलूम जबरदस्ती कराल तर
आम्ही फौजदारांकडे दाद मागूं. मग आपणांस येथून धडपणें बाहेरहि जातां
येणार नाहीं.” नवयुगाचे हे पहिले किरण डोळ्यांवर पडतांच शंकराचार्य
गांगरले. विधवांवर बहिष्कार टाकून ते स्वस्थ राहिले.

अडाण्यांचें शहाणपण

खुद्द आगरकरांच्या तिन्ही मावश्या बालविधवांच होत्या. धर्माच्या नांवाखाली चाललेले हे अमानुष प्रकार पाहून आगरकरांच्या अंगाची लाही लाही होत असे. आंतडें पिळवटून ते लिहितात, “हे दयार्द्र ब्राह्मणांनो, खासें तुमचें प्रेम ! खासी तुमची दया !! आणि खासा तुमचा न्याय !!! जिवंतपणीं बायकोचें दुसऱ्याशीं बोलणें किंवा दुसऱ्याकडे पाहणें हेंदेखील ज्याला फारसें खपत नाही, त्याला आपल्या पाठीमागें आपल्या बायकोस आणि न्हाव्यास कोणी तरी एका खोलींत कोंडून घालून, ती गाईप्रमाणें हंवरडा फोडीत असतां, व आपणांकडून होईल तेवढा प्रतिकार करीत असतां तिच्या अंगास स्पर्श करून तिचे केस वस्तऱ्यानें उतरूं द्यावे यांत कांहींच वाटूं नये, हें खऱ्या स्त्रीप्रेमाचें चिन्ह नव्हे.”

शहाण्यांचें हें वेडेंपण, पांढरपेशांचें हें काळें कृत्य, धर्ममार्तंडांचें हें अधर्माचरण बंद पाडण्यासाठीं खुद्द न्हावीलोकच माणुसकीच्या भावनेनें, स्वतःचें नुकसान होत असतांनाहि, पुढें झाले. ता. १४ एप्रिल १८८८ सालीं मुंबई येथें चारपांचशें न्हाव्यांची सभा भरली व विधवांचें वपन करूं नये असा ठराव संमत झाला. अडाण्यांचें हें शहाणपण, मागासलेल्यांचें हें पुढारलेंपण इंग्लंडपर्यंत जाऊन पोहोचलें. कांहीं इंग्रज स्त्रियांनीं मुंबईच्या न्हाव्यांनीं हें सदय कार्य हातीं घेतल्याबद्दल अभिन्नदनाचें पत्र पाठविलें. अजूनसुद्धां ही अमानुष चाल पूर्णपणें बंद पडली आहे असें म्हणतां येत नाही.

शब्दांची टांकसाळ

त्यावेळीं असे नवे विचार मांडण्यास भाषेची पहिली अडचण येत असे. राजकीय किंवा सामाजिक नव्या नव्या कल्पना व्यक्त करण्यासाठीं जरूर ती शब्दसंपत्ति मराठींत त्यावेळीं नव्हती—आजहि पुरेशी नाही. ती निर्माण करण्याचें मोठें श्रेय आगरकर—टिळक या “एडिटोरिअल प्रोफेसर्स” किंवा “प्रोफेसोरिअल एडिटर्स” यांना आहे. आर्टिकल, बँक, कौन्सिल वगैरे शब्द इंग्रजींतून जसेच्या तसे त्यावेळीं मराठींत वापरले जात.

काहीं अंशीं विनोदानें “सरमन्”, “व्हाल्मे”, “फाईलें”, “रेव्हरंडे” वगैरे शब्दहि दत्तक घेतले जात. पण मुख्य कटाक्ष असे, तो इंग्रजी शब्दांच्या अर्थीचा वाहक असा मराठींत प्रतिशब्द बनविण्यावर. अंतःकरणांत नव-शब्दनिर्मितीची उसळी पण वरून भाषानियमांचें दडपण, या दोहोंच्या मध्यें सांपडूनच शब्द-हीरक तयार होत असतात. Order and Progress (स्थिति आणि प्रगति), Divide and rule (दुही माजवा व राज्य करा) अशा शब्दसमूहांनादेखील त्यावेळीं मराठी प्रतिशब्द तयार झालेले नव्हते. ते आगरकरांनीं आपल्या टांकसाळींत पाडले. त्या टांकसाळींतील सारींच नाणीं आज चलनांत आहेत असें म्हणतां येणार नाहीं. पण त्यांनीं हेतुपुरस्सर प्रयत्न केला, हें कृतज्ञतेनें आज आठवावयास हवें. लोकशिक्षण (Public Education) मृताक्षर (Dead letter) उत्क्रांति (Evolution) इत्यादि अनेक शब्द आगरकरांनीं घडविले.

अलंकारांचा डौल

उपमादि अलंकार आपल्या भाषासुंदरीवर चढविण्यांत आगरकर कधींहि कसूर करीत नसत. एकाद्या गायकाला शोक झाला तरी तोदेखील तालासुरांत प्रकट व्हावयाचा, तसें आगरकरांनीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटींतील तापदायक मतभेदाचें व कलहांचें वर्णन पुढील सर्वांगीण रूपकानें वर्णिलें आहे, “खलाशी आपआपसांत तंटा करूं लागतील तर त्यांच्या हातांत असलेलें तारूं कधींहि नीट चालावयाचें नाहीं; पण त्यांच्यांत सख्य असूनहि त्या सर्वांची, विशेषतः त्यांतील तांडेलादि अधिकाऱ्यांची, डोक्यावर नीट नजर नसेल तर त्यावर येणाऱ्या दुर्घट संकटापासून त्याचा निभाव लागणार नाहीं. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या जहाजावर नोकरीस रहाणारा प्रत्येक खलाशी व अधिकारी संसारदिशादर्शक होक्याच्या ज्ञान आणि नीति या दोन कांड्यांवर सारखी नजर ठेवून आपलें कर्तव्य करील तर त्याला हवें तसलें वादळ व खडक चुकवितां येऊन इष्ट बंदरीं आपलें तारूं सुखरूपपणें नेऊन लावतां येईल ! ”

‘ वृद्ध हें समाजनौकेचें भरताड होत, तरुण शिडें होत ! पहिल्याशिवाय समाजांत स्थिरता राहाणार नाही आणि दुसऱ्याशिवाय त्याला गति येणार

नाहीं.” असलीं अलंकारांनीं नटलेलीं वाक्यें आगरकर भराभर फेकीत जातात. “ तारवास जसें सुकाणू, समुद्रपर्यटन करणारास जसें दिङ्गति-निर्णायक यंत्र, सुवर्णकारास जशी निकष-शिला, अंधास जशी यष्टी व इमारतीस जसा पाया तशी सामाजिक रचनेस, व्यवस्थेस व स्थित्यंतरास हीं तत्त्वे आहेत.” अशा अलंकारांची रासच्या रास ते उभी करतात. खऱ्या सुधारकाला सुधारणेचा किती हव्यास असतो हें पटविण्यासाठीं त्यांनीं पुढील रूपकांची पुष्पमाला गुंफली आहे. “ समुद्राला नद्यांचा, चितेला प्रेतांचा, लोभ्याला द्रव्याचा, दुर्वांसाला अन्नाचा, कर्णाला दानाचा व धर्माला शांतीचा.” “ जात करणें म्हणजे कां चिखलाचें पार्थिव करून दोन घटकांनीं फेंकून देणें, कीं नदीला गढूळ पाणी आलें असतां, तिच्या कांठावर वाळूंत झरा उकरणें, का उन्हाळ्यासाठीं घरापुढलें अंगण खणून सारवून स्वच्छ करणें, का चार दिवसांच्या उत्सवासाठीं लव्हाळ्यानें आच्छादिलेला मंडप घालणें कीं आहे तरी काय ? ” असें ते विचारतात.

माळ म्हटली कीं तीत कांहीं फुलें सुगंधी तर कांहीं गंधहीन—आणि फुलांपेक्षां हिरव्या पानांचीच गर्दी जास्त, असें घडणें स्वाभाविक असतें. त्यांतहि वर्तमानपत्राची साप्ताहिक भट्टी घाईघाईनें ज्याला चालवावयाची आहे, त्याच्या लेखनांत तोल, औचित्य व संयम राहणें फार कठिण असतें.

सुधारकांचें विकट कार्य

समाजाकडे आगरकर कोणत्या दृष्टीनें पहात होते ? तर “ देशांतील विचारी लोक हे कल्पक सुवर्णकार होत व समाज हा त्यांच्या हातीं दिलेला पैलूदार खडा होय. या खड्यावर सरकारी साहाय्य, स्वतःचा प्रयत्न वगैरे हत्यारांनीं काम करून ते त्यास मोहकपणा आणतात. ज्या कामास ज्या वेळीं जें हत्यार पाहिजे असेल तें घेतलें पाहिजे.”

अशा समाजामध्ये जुने विचार काढून नवीन विचार घालणें किती अवघड आहे, या आपल्या अंगीकृत कार्यांतील अनुभव निवेदन करतांना आगरकर म्हणतात, “खच्चून भरलेल्या व सुतळीनें तोंड शिवलेल्या पोत्यांचें दोन तीन टांके तोडून त्यांतिल दोन पायली धान्य बाहेर काढल्याशिवाय ज्याप्रमाणें त्यांत नवीन धान्य सांठविणें शक्य नसतें, त्याप्रमाणें वेड्या-

वांकड्या विचारांनीं ज्याच्या मनांतील तिळनतिळ जागा व्यापून टाकली आहे, त्याच्या मनांतील वतनदार होऊन बसलेल्या कांहीं विचारांस हुसकून लावल्याशिवाय तेथें नवीन विचारांची डाळ मुळींच शिजत नाही ! ”

सनातनी समाज सत्याच्या सूर्यापुढें जाण्यास कसा भितो हें सांगण्यासाठीं आगरकरांनीं पुढील दोन मार्मिक दाखले दिले आहेत.

“ एखाद्या दिवाळखोर कर्जवाजाऱ्यास ज्याप्रमाणें आपल्या प्राप्तीचा आंकडा आपल्या खर्चाच्या आंकड्याशीं ताडून पाहण्याचें धैर्य होत नाही, किंवा ज्यांची जीविताशा फार प्रबळ झाली आहे त्यांना आपल्या रोगाची चिकित्सा सुप्रसिद्ध भिषग्वर्यांकडून करवत नाही, त्याप्रमाणें श्रद्धालु धार्मिकांस आपल्या धर्म—समजुती व त्यांवर अवलंबणारे आचार यांस बुद्धिवादाच्या प्रखर मुर्शीत घालण्याची छाती हांत नाही. ”

शास्त्रीय चिकित्सा

त्यांची बुद्धि चिकित्सक असल्यानें वर्गीकरण करून आपलें विवेचन ते मुद्देसूत करीत. त्यांचीं दोन उदाहरणें पहाः—

“ विचार करणारे, उपभोग घेणारे व काम करणारे असे जे सांप्रतकाळीं प्रत्येक देशांत तीन ठळक वर्ग दृष्टीस पडतात, ते कायमचे नव्हत. हळूहळू प्रत्येक व्यक्तीस विचार, उपभोग आणि काम हीं सम प्रमाणानें करावी लागून, साऱ्यांच्या सुखानुभवाची इयत्ता सारखी होत जाणार आहे; व जों जों ती तशी होत जाईल तों तों खरी उन्नति होऊं लागेल. ”

“ केवळ नियामक उद्योग करणारांची संख्या अगदीं अल्प असून, थोडासा नियामक व पुष्कळ उत्पादक उद्योग करणारांची मोठी संख्या ज्या देशांत असते, तो विशेष सुखी असतो. अंमलदार वाजवीपेक्षा अधिक झाल्यानें उत्पादक रयतेचें दोन प्रकारांनीं नुकसान होतें. एक त्यांच्या पगारासाठीं तिला आपल्या प्राप्तीचा बराच वांटा घावा लागतो. दुसरें, त्यांच्या जुलुमामुळें केलेलें उत्पन्न आपल्या हातीं लागेल किंवा नाही अशा-विषयीं तिला संशय येऊं लागतो, व या दोन कारणांमुळें उत्पन्न करण्याची इच्छा मंदावते आणि तसें झालें म्हणजे सर्वांचेंच नुकसान होतें. हाच परिणाम सरकारी अंमलदाराशिवाय इतर प्रकारचे अनुत्पादक लोक

वाढल्यानेंहि होतो. फाजील धर्माधिकारी, फाजील नीतिप्रसारक, फाजील शिल्पक फाजील अडते, फाजील लेखक (पत्रकते, पुस्तककते वगैरे) फाजील वकील, फाजील राज्यकारस्थानी, या सर्वांच्या फाजीलपणांत म्हणजे त्यांची वाजवीपेक्षां संख्या ज्यास्त होण्यांत कष्टाळू रयतेचा फार तोटा आहे. ”

संगमरवरी राजवाडा

चिपळूणकर, केळकर किंवा परांजपे यांच्याप्रमाणें आपल्या वाङ्मयाची मूर्ति कलाकुसरीने सावकाश व बारकाईने घडविण्याइतकी फुरसत व स्वस्थता आगरकरांना फारशी लाभली नाहीं. देहांत दमा, कार्यांत कलह आणि समाजाचा ससेमिरा-अशा मुंग्यांनी पोखरलेले असूनहि आगरकर उत्साही, आनंदी व विनोदीहि असत. त्या त्यांच्या उत्साहाचें, आनंदाचे व विनोदाचें प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्यसृष्टींत मधूनमधून पडलेलें आढळतें. त्यामुळें संध्याकाळीं सूर्याचे सोनेरी किरण पडल्यामुळें शोभिवंत दिसणाऱ्या संगमरवरी राजवाड्याची चारुता, आगरकरांच्या साहित्यसृष्टीला लाभलेली आहे. “ इंग्रजी राज्याची उलट वाजू ” या लेखांत त्यांनीं केलेलें मुंबा-पुरीचें भरघोस वर्णन “ रागिणी ” सारख्या कादंबरीलाहि सहज साधणारें आहे. त्यांतील कांहीं भाग पहाः—

“ मुंबई शहराचा अफाट विस्तार; राजवाड्यांच्या तोडीच्या तेथील मोठमोठ्या खाजगी व सरकारी हवेल्या, ... आपआपल्या कामावर जाणाऱ्या सरकारी व खाजगी नोकरांची, घड्याळाकडे पहात, कमी अधिक होणारी घाईची चाल, ... गिरण्यांच्या चिमण्यांतून निघणाऱ्या काळ्या धुराचे लोळ आणि इमारतीच्या उदरांत चाललेली मोठमोठ्या यंत्रांची गडबड... संध्या-काळच्या सुमारास विजेच्या दिव्यांचा, ग्यासच्या दिव्यांचा, व साध्या दिव्यांचा जिकडे तिकडे लखलखाट, सर्व दिवसभर नभाचें आक्रमण करून भागलेला रवि पश्चिम समुद्रांत स्नान करण्यासाठीं क्षितिजावर येऊन ठेपला असतां, समुद्राच्या कांठीं त्याच्या समांतर किरणांत हवा खाण्यास व सहल करण्यास गाड्यांतून, घोड्यावरून व पायांनीं जातयेत असलेलीं हरएक जातीचीं व पदवीचीं सडीं किंवा सवत्स स्त्रीपुरुषें, अनेक कारणास्तव, अनेक

देशांतून आलेल्या अनेक प्रकारचे पेहराव करणाऱ्या, अनेक पद्धतींच्या लोकांचे जागोजाग दृष्टीस पडणारे थवे..... ”

सुधारणेच्या मर्यादा

‘सुधारकाच्या’ पहिल्याच अंकांत आगरकरांनीं हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा जो बहुरंगी चित्रपट विणला आहे, तो क्रोणाचेहि नेत्र व चित्त वेधून घेणाराच आहे. आमचें जीवन खुंटलेलें आहे—लाकडासारखें किंवा हाडकासारखें निर्जीव झालेलें आहे, त्याची ठसठशीत जाणीव देऊन त्या “शिलावस्थें”तून बाहेर पडण्याचा मार्ग आगरकरांनीं पहिल्याच लेखांत सांगितला आहे. तो असा—“मूळ प्रकृति म्हणजे भारतीय आर्यत्व न सोडतां पाश्चिमात्य नवीन शिक्षणाचा व त्याबरोबर ज्या नवीन कल्पना येत आहेत त्यांचा आम्ही योग्य रीतीनें अंगीकार करीत गेलों, तरच आमचा निभाव लागणार आहे.” “तुमचें ध्येय काय?” असा प्रश्न कोणी केला. तर आगरकर उत्तर देत “मनुष्यतेचें ऐहिक सुखवर्धन.” देव, परलोक, भुतेश्वेतें, श्राद्ध, जातिभेद सोवळेंओवळें, अदृष्ट-इत्यादि साऱ्या कल्पना झूट आहेत असें आगरकरांना वाटे. मानव-जातीचें इहलोकचें कल्याण साधावें आणि त्यासाठीं भौतिक ज्ञानाचा व बुद्धिवादाचा प्रसार करावा असें त्यांचें जीवित-ध्येय होतें. तें त्यांनीं आपल्या तळमळीच्या शब्दांनीं व्यक्त केलें आहे. ते म्हणतात, “स्वभूमींत, स्वलोकांत, स्वधर्मांत आणि स्वाचारांत राहून, अविचारी व अज्ञान देशबंधवांच्या निंदेस किंवा छळास न भितां, त्यांच्याशीं कधीं भांडून, कधीं लाडीगोडी लावून, अथवा सामर्थ्य असल्यास कधीं त्यांना दटावून त्यांची सुधारणा करणें यांतच खरी देशप्रीति, खरी बंधुता, खरा देशाभिमान, खरें शाहाणपण व खरा पुरुषार्थ आहे.”

भाषेतील आवेश

आवेश व ओज हे गुण तर आगरकरांच्या लेखनांत प्राणवायुसारखे सदैव संचरत आहेत. शनिवारवाड्यापुढील उच्च व्यासपीठावरच जणु कांहीं उभे राहून समोर वसलेल्या सहस्रावधि स्त्रीपुरुषांना उद्देशून एकादें जाहीर भाषण ते तळमळीनें करीत आहेत असा भास त्यांचे लेख वाचतांना होतो.

‘वांधवहो !’ अशीं संबोधनें ते मधूनमधून योजतात आणि ‘यामुळें होतें काय कीं’, ‘तात्पर्य काय कीं’, ‘म्हणजे काय कीं’, ‘तेव्हां लक्षांत काय गोष्ट ठेवावयाची कीं’—असे सहज बोलण्याचे वाक्प्रचार पुष्कळच आढळतात. लेखांचीं नांवेहि ‘हिंदुस्थान देश ठार बुडाला हो ठार बुडाला !’ अशीं आवेशपूर्ण आहेत. ‘रास्त गोष्टीस भितो कोण ?’ किंवा ‘होऊं द्या तर दोन हात’ या लढाऊ मथळ्यावरून आगरकरांची निर्भय वृत्ति ध्यानीं येते.

अंतःकरणाची कोमलता

वीराप्रमाणेंच करुणरसहि त्यांच्या लेखनांत मधून मधून आढळतो. समाजांतील दुष्ट रूढींमुळें अडाणी स्त्री—पुरुषांचे जे अनन्वित हाल होतात ते पाहून त्यांचें अंतःकरण पिळवटून जात असे. खुंट्या पिळलेल्या सतारींतून जसे बोल निघावेत, त्याप्रमाणें त्या पिळवटलेल्या अंतःकरणांतून आर्त उद्गार बाहेर पडत. बालवधूंची, विधवांची, अस्पृश्यांची अनुकंपनीय स्थिति आगरकर मोठ्या हळुवारपणें रेखाटीत. त्यांतहि विधवांच्या केशवपनासारख्या राक्षसी रूढीचे शोचनीय परिणाम वर्णितांना त्यांच्या लेखणींतून करुणरस पाझरत असे. पो. केरुनाना छत्रे किंवा प्रिं. वामनराव आपटे यांचे मृत्युलेख लिहितांना तर त्यांच्या कोमल अंतःकरणांत कारुण्याच्या ऊर्मिच उसळत होत्या असें दिसतें. स्वतःसंबंधीं मधूनमधून त्यांनीं काढलेले प्रांजळ उद्गार हे तर वाचकांच्या अंतःकरणाची कालवाकालव करणारेच आहेत. “महाराष्ट्रीयस अनावृत पत्र” या लेखांत त्यांनीं आपलें निष्कलुषित अंतःकरण जणू फाडूनच दाखविलें आहे ! एखाद्या कांचेच्या कपाटांत मानवी शरीराचा सांगाडा ठेवतात. तसें या लेखाच्या तावदानी पेटींत आगरकरांचें सरळ व कोमल हृदयच ठेवलेलें दिसतें.

प्रांजळ मनोवृत्ति

वज्रासारख्या कठोर अशा ह्या ध्येयवादी व सत्यनिष्ठ महात्मांचें मन फुलाप्रमाणें कोमल होतें. त्यांनीं लिहिलेल्या या “अनावृत पत्रांत” ते आर्जवाच्या व अजिजीच्या भाषेंत कळवळून लिहितात. “ज्याला व ज्याच्या निरपराधी स्त्रीला शिव्यांचा व शापांचा प्रचंड भडिमार एक-

नगर वाचनालय सहासरा

संगणकीकृत

सारखा सोसावा लागत आहे आणि अत्यंत ममताळू व पूज्य आतांचाहि दीर्घ रोष ज्यानें आपणांवर करून घेतला आहे—अशा मनुष्याच्या लेखांत कितीहि प्रमाद होत असले व केवढीहि कट्टता असली, तरी ते समंजस मनुष्याच्या स्वल्प आदरास, निदान थोड्याशा अनुकंपेस तरी पात्र झाले पाहिजेत.” किती प्रांजल हें मन ! किती नम्र ही वृत्ति !! ती पाहून कोणाहि सहृदय माणसास गर्हिवर आल्याशिवाय रहाणार नाही. आपल्या डोळ्यांतील कृतज्ञतेचे अश्रु तसेच ठेवून तो आगरकरांना असें आश्वासन देईल कीं, “अहो, थोडीशी अनुकंपाच काय पण आदरभाव—आणि तोहि अपार आदरभाव—आमच्या चित्तांत आपल्याबद्दल सांठविलेला आहे. आपल्याला शतशः प्रणाम !!”

अभ्यासाच्या वाटा

- (१) विद्या-संपादनांत आगरकरांना कोणते कष्ट सोसावे लागले ?
- (२) काँपॅण्डरची नोकरी आगरकरांनीं कां स्वीकारली व कां सोडली !
- (३) कॅलेजमधील खर्च भागविण्यासाठीं आगरकरांनीं काय खटपट केल्या ?
- (४) अभ्यासक्रम संपल्यावर आगरकरांनीं कोणतें लोकहिताचें कृत्य आरंभिलें ?
- (५) आगरकरांना तुरुंगवास कां सोसावा लागला ? या वेळेचा त्यांनीं कसा सदुपयोग केला ?
- (६) आगरकर-टिळक यांत मतभेद कां उत्पन्न झाले ? त्याचें पर्यवसान काय झालें ?
- (७) आगरकरांनीं ‘सुधारक’ काढतांना कोणतें ध्येय दृष्टीसमोर ठेविलें ?
- (८) कोणत्या सामाजिक सुधारणा आगरकरांना अधिक आवडत ?
- (९) कोणते गुणविशेष आगरकरांच्या लेखनांत दिसतात ?
- (१०) टिळकांपेक्षां आगरकरांचे कार्य अधिक बिकट होतें. कां ?

अधिक अभ्यास

आगरकर-व्यक्ति आणि विचार. लेखक-वि. स. खांडेकर

प्रा. परांजपे

:

:

:

४

कांहीं कवि देशभक्त असतात तर कांहीं देशभक्त कवि असतात, पण देशभक्ति व काव्यशक्ति ह्यांचा उत्कर्ष ज्यांमध्ये झाला अशी माणसें विरळा. अशा विरळ विभूर्तीपैकीं प्रा. शिवरामपंत परांजपे हे होत. “विद्वत्तेच्या अंकावरतीं देशभक्ति खेळते.” हें वर्णन ज्या थोड्या महाराष्ट्रीयींस शोभून दिसते, त्यांपैकीं शिवरामपंत हे एक होत. विद्वत्त्व व कवित्व ह्यांच्यामध्ये छत्तिसाचा आंकडा असतो असें म्हणतात; पण शिवरामपंतांच्या साहित्यांत हे दोन्ही गुण भिन्नाप्रमाणें हातांत हात घालून चाललेले दिसतात. आणि त्या दोन्ही गुणांचा प्राण आहे एकच—व तो म्हणजे प्रखर स्वातंत्र्यलालसा. विद्वत्ता, कवित्व व राष्ट्रप्रेम या गुणांचा त्रिवेणी-संगम शिवरामपंतांच्या साहित्यांत झालेला आहे.

स्वातंत्र्याचीं स्तोत्रे

“हे लेख म्हणजे स्वतंत्रतेच्या अमृताचे झरे आहेत. स्वतंत्रता—देवीचीं मंदिरं आहेत, स्वातंत्र्य-लक्ष्मीचीं तीं पावन स्तोत्रे आहेत.” अशी प्रशंसा शिवरामपंतांनीं इटालीचा देशभक्त मॅझिनी ह्याच्या लेखांची केलेली आहे. त्याच शब्दांनीं कोणा मराठी लेखकाचीं प्रशंसा करणं शक्य असेल, तर तो लेखक म्हणजे शिवरामपंत परांजपे हेच होत ! “अंगांत स्वातंत्र्याचा संचार करून देणारे महामंत्र ” असे प्रतिभेनें बहरलेले व स्वातंत्र्य-प्रेमानें रसरसणारे सुमारे एक सहस्र लेख शिवरामपंतांनीं लिहिले.

शिवरायाची स्फूर्ति १९१५०।

काव्य—देवता व स्वातंत्र्य—देवता ह्या उभयतांचे वरदहस्त आपल्या शिरावर घेऊनच शिवराम महादेव परांजपे ता. २७ जून १८६४ रोजीं जन्मास आले. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील महाड हें त्यांचें गांव ! वडिलांना तीन रुपये पगाराची नोकरी; पुढें वकिलीचा अभ्यास त्यांनीं केला. चित्रकला व मूर्तिकला यांची वडिलांना आवड. शिवरामपंतांचें बालपण गरिबीच्या खोपटांत गेलेलें. पण शिवरायाचा रायगड त्यांच्या हृदयांत देशप्रेमाची दौलत उधळून देत होता. ‘मराठीच्या शिवाजी’चाहि सहवास त्यांना लहानपणीं घडला. १८७८ सालीं ते रत्नागिरी येथील हायस्कुलांत गेले. त्यावेळीं तेथें विष्णुशास्त्री चिपळूणकर शिक्षक होते व शिक्षक राहून ‘निबंधमाला’ चालवीत होते. पुढें शास्त्रीबुवांनीं सरकारी नोकरीची रुपेरी ब्रेडी ताडकन तोडली आणि ते पुण्यास गेले. तेव्हां त्यांच्या पाठो-पाठ जे विद्यार्थी रत्नागिरीहून पुण्यास गेले, त्यांपैकीं शिवरामपंत हे एक होत. मॅट्रिकच्या परीक्षेनें त्यांना एकदां अपयशाचा तडाखा दिला. पण त्याचा वचपा त्यांनीं पुढील वर्षीं भरून काढला. १८८४ सालीं ते मॅट्रिक झाले—संस्कृतांतील ‘जगन्नाथ शंकर शेट’ ही बहुमानाची शिष्यवृत्ति पटकावून त्या परिक्षेत उत्तीर्ण झाले.

लो. टिळकांचें शिष्यत्व

बालपणीं जसा शिवरायाचा संस्कार त्यांच्या भावनांवर घडला, माला-

कारांचा प्रभाव जसा बुद्धीवर पडला, तसा हायस्कूलमध्ये शिक्षण घेत असतांना टिळक-आगरकरांच्या त्यागाचा व ध्येयवादाचा ठसा त्यांच्या मनावर उमटला. कॉलेजचे पहिले वर्ष त्यांनी फर्ग्युसनमध्ये काढले. पण पुढे ते डेक्कन कॉलेजमध्ये गेले. तेथे संस्कृत व इंग्रजी ह्या भाषांतील काव्यांचे आकंठ पान त्यांनी केले. स्वतः काव्यहि ते रचीत. १८९० साली ते वी. ए. झाले आणि 'दक्षिणा फेलो' त्यांना नेमण्यांत आले. 'भामिनी-विलास' ह्या ग्रंथाचे भाषांतर त्यांनी केले. १८९५ साली ते एम. ए. झाले—'झाला' वेदान्त पारितोषिक संपादन करून त्यांनी शिक्षणाचे खर गांठले. ह्या पारितोषिकाचे ९०० रु. त्यांना मिळाले. ते सर्व त्यांनी आपल्या आईच्या चरणीं वाहिले. त्यांची मातृभक्ति निःसीम होती. पण मातेचे अंत्यदर्शन त्यांना अंतरले. त्यांच्या परीक्षेतील यशामुळे प्रोफेसरीची नोकरी त्यांच्याकडे चालत आली. १८९६ साली ते 'महाराष्ट्र कॉलेजांत' प्राध्यापक म्हणून काम करू लागले.

लोकसेवेचा श्रीगणेश

लो. टिळकांच्या मार्गानेच परांजपे जात होते. 'सार्धजनिक सभेचे' चिटणीस म्हणून ते काम करू लागले. रायगडावरील शिवाजी-उत्सवांत आणि पुण्यांतील गणेशोत्सवांत त्यांची भाषणे गाजू लागली. लो. टिळकांनी सुरु केलेल्या ह्या दोन्ही उत्सवांत भाग घेऊन ते जनता-जागृति करू लागले. देशभक्ति व प्रोफेसरी दोन्ही संभाळणे कठीण आहे असे दिसतांच त्यांनी प्रोफेसरीचा पाश झुगारून दिला. 'सार्धजनिक सभे'तर्फे ठाणे-अलिबाग जिल्ह्यांत दुष्काळी जनतेला मदत करण्यासाठी ते हिंडू लागले. त्यांतूनच त्यांची 'खडी फोडणाराची गोष्ट' निघाली. इंग्रजांचे राज्यच येथून हाकलले पाहिजे आणि संपूर्ण स्वातंत्र्य आपण मिळविले पाहिजे असे विचार त्यांच्या अंतःकरणांत पेटू लागले; आणि ते विचार प्रगट करण्यासाठी त्यांनी एक लखलखीत साधनहि निर्माण केले. ते म्हणजे 'काळ' हे साप्ताहिक ! ता. २५ मार्च १८९८ रोजी पाडव्याच्या मुहूर्तावर "काळ" पत्राचा पहिला अंक निघाला आणि महाराष्ट्राच्या तरुण हृदयांतून विजेचा संचार होऊ लागला.

दर शुक्रवारी ताजा 'काळ' वेण्यासाठी उत्सुक वाचकांच्या रांगा कचेरी-पार्शी पहाटेपासून लागू लागल्या.

'काळा'ची लोकप्रियता

“लोकांत दृढमूल व रूढ झालेल्या कित्येक राजकीय कल्पनांच्या उच्छेदनासाठीच 'काळ'चा जन्म आहे.” अशी रोखटोक प्रतिज्ञा 'काळ' कर्त्यांनी जाहीर केली. “लोकांचे खरे विचार आम्ही खऱ्या शब्दांनी लिहितो” असे “काळ” कर्ते वजावून सांगतात. प्रौढ भाषा, तेजस्वी विचार, काव्यमय शैली व स्वातंत्र्याचा निर्भय पुरस्कार ह्या गुणांमुळे 'काळ' पत्र झपाट्याने लोकप्रिय झाले—तरुणांच्या उड्या त्यावर पडत. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांसारख्या युवकांना तर 'काळा'पासूनच स्फूर्ति मिळाली. त्यांच्याच काय पण “तीन पिढ्यांच्या राजकीय जीवनांवर क्रान्तिकारक ठसा” उमटविण्याची कामगिरी 'काळा'ने केली अशी साक्ष व. सावरकर देतात. प्रारंभी 'काळा'चे वर्गणीदार ६०० होते, ते सहा वर्षांत १२ हजार झाले आणि १९०८ साली तर तो आंकडा २२ हजारांवर गेला.

जिवंतपणीं मृत्यु !

लोकमान्यांचा 'केसरी' व शिवरामपंतांचा 'काळ' ह्या गुरु-शिष्यांच्या वृत्तपत्रांची जणू शर्यतच लागली होती. आकाशांतील गुरु-शुक्राच्या युतीचेच तेज त्या वेळी महाराष्ट्रांत पसरत होते. टिळकांच्या लेखनाला व्यावहारिक विचारांची मर्यादा पडे; पण शिवरामपंतांच्या कल्पनेला अंतरिक्षापर्यंत उड्डाण करण्यास मोकळीक ! सशस्त्र क्रान्तीचाही पुरस्कार ते पर्यायाने करीत. गुप्त-मंडळ्या स्थापून, बाँब-पिस्तुले जमवून, स्वराज्यप्राप्तीसाठी कट करण्याची ज्वलंत प्रेरणा ते आपल्या लेखांतून देत. सरकारच्या अन्यायावर ते आपले वक्रोक्तीचे वज्र चालवीत. कधी पौराणिक दाखले देऊन तर कधी उपरोधिक भाषा वापरून, ते सरकारच्या अंगाची लाही लाही करण्यासारखी टीका करीत. त्यांचे 'काळ' पत्र सरकारच्या डोळ्यांत सद्धे लागले,

डोक्यांत भ्रमू लागलें, हृदयांत खुपू लागलें आणि म्हणून १९१० सालीं सरकारनें तें बंद पाडलें—“ काळांतील निवडक निबंधांचीं ” पुस्तकें त्यांनीं जप्त केलीं. त्यावेळीं आपल्याला किती दारुण दुःख झालें हें शिवरामपंत पुढील शब्दांनीं सांगतात, “ देहान्त प्रायश्चित्ताची शिक्षा देऊन-मुद्धां मला जितका धक्का बसला नसता, तितका सरकारनें माझा प्रतिप्राण असणारें दहा वर्षांतलें वाङ्मय जप्त करून दिला व हाच माझा तरुणपणाचा जिवंत मृत्यु होय ! ! ”

वाणीचा विलास

वाळल्या गवताच्या गंजीमागून गंजी पेटवीत जावें, त्याप्रमाणें शिवरामपंत लोकांचीं मनें परक्या सरकारविरुद्ध धडाडून पेटवीत होते. त्या कार्मी त्यांना त्यांच्या लेखणीइतकाच त्यांच्या वाणीचाहि उपयोग होत असे. “ हजारांत एक ” (वक्ता दशसहस्रेषु) शोभावा असा तो “ बडा वक्ता ” होता. मोहक मुद्रा, मधुर स्वर, मनजिकी भाषाशैली, प्रसन्न प्रतिभा आणि जळजळीत स्वातंत्र्यलालसा ह्या गुणांमुळें त्यांचें भाषण श्रोतृवर्गाला मोहित करी, अंकित करी, देहभान विसरावयास लावी. दोन-दोन, तीन-तीन तास ते आपल्या व्याख्यानाच्या विमानांतून श्रोत्यांना उंचउंच आकाशांतून हिंडवून आणत. खरोखर त्यांच्या जिव्हाभ्रावर देवी सरस्वतीच नृत्य करीत असे. त्यांच्या आवाजाच्या चढ-उताराबरोबर श्रोत्यांचीं हृदयें वर-खालीं होत असत आणि आवाजाच्या कंपाबरोबर तीं कंपित होत. ते अभिनय असा फारसा करीत नसत. पण भाषणाचे शेवटीं शेवटीं ते आपलें बोट वरवर नेत आणि त्यासरशीं श्रोत्यांचीं अंतःकरणेंहि वरवर जात. आपण व्याख्यान ऐकत आहोंत ह्याचें मुळीं भानच श्रोत्यांना न रहावें, इतके ते त्यांना मंत्रमुग्ध (मेस्मेराईज्) करीत. कांहीं काळ तर त्यांनीं, सरकारचा निर्वंध चुकविण्यासाठीं, व्यासपीठावर बसून, मंहाभारताची पोथी पुढें ठेवून पुराणेंहि सांगितलीं—पण तीं अशा खुबीनें कीं, श्रोत्यांना द्रौपदीच्या ठायीं भारतमाता दिसावी अणि तिचें वस्त्रहरण करणाऱ्या दुःशासनाच्या जागीं जुलमी इंग्रज अधिकारी

खडा व्हावा. शिवरामपंतांचें पुराण असो, भाषण असो,—लोकांची अलोट गर्दी लोटावयाचीच !

वाढदिवसाचा सत्कार !

शिवरामपंतांचें हें दुहेरी तेज परक्या सरकारच्या जुलमी डोळ्यांना सहन होईना. त्यांनीं तें तेज कोंडून ठेवण्यासाठीं शिवरामपंतांना ता. १९ जून १९०८ रोजीं अटक केली आणि मुंबई येथें खटला भरला. आपला तेजस्वी शिष्य व देशभक्त सहकारी संकटांत सांपडल्याची वार्ता कळतांच लो. टिळक नाशिकाहून तडक मुंबईस धांवत गेले आणि तेथें शक्य तें सर्व साहाय्य त्यांनीं त्यांना दिलें. ता. २७ जूनचा दिवस उजाडला. शिवरामपंतांचा तो ४४ वा वाढदिवस. त्यानिमित्त त्यांचा कोणता सत्कार—समारंभ झाला ? पारतंत्र्यांत राष्ट्रभक्तांचा व्हावयाचा तोच ! राजद्रोहाचा खटला सुरू झाला. १९ महिन्यांची सक्तमञ्जुरीची शिक्षा त्यांना ठोटावण्यांत आली. पुढें लवकरच टिळकांवरहि ती घोरपड सरकारनें टाकली. ता. ५ ऑक्टोबर १९०९ रोजीं शिवरामपंत तुरुंगांतून सुटले. लोकांनीं त्यांचा जयजयकार केला. मुंबईत तर त्यांची गाडी माणसांनीं ओढली ! पण शिवरामपंतांनीं लोकांना सांगितलें, “ खरा आनंद टिळक बंधमुक्त झाल्यानंतरच होणार आहे.” टिळकांविषयीं त्यांच्याठायीं गाढ गुरु-भक्ति होती.

शारदेच्या दरबारांतील मानकरी

साहित्याच्या क्षेत्रांतील मान-सन्मान शिवरामपंतांना साहजिकच लाभले. नाट्य-संमेलन, शारदोपासक-संमेलन इत्यादि सभा-परिषदांचें अध्यक्षस्थान त्यांना सहजच मिळालें. १९२९ सालीं वेळगांव येथें जें साहित्यसंमेलन भरलें, त्याच्या अध्यक्षपदाचा मुगुट त्यांच्या शिरावर ठेवण्यांत आला. १९२० सालीं त्यांनीं “ स्वराज्य ” नांवाचें साप्ताहिक सुरू केलें. त्यांतून गांधीवादाचा प्रचार ते करीत. टिळक-विद्यापीठांत प्राध्यापक म्हणूनहि त्यांनीं काम केलें. १९२२ सालीं मुळशी सत्याग्रहांत भाग घेऊन सहा महिन्यांचा तुरुंगवास त्यांनीं पुनः भोगला.

अखेर तो घातक 'शुक्रवार' आला ! ता. २७ सप्टेंबर १९२९ रोजी हा प्रतिभासंपन्न वक्ता व तेजःसंपन्न लेखक " काल " वश झाला. त्यांचे " काळांतील निबंध " ३६ वर्षांनंतर स्वराज्य-सरकारने बंधमुक्त केले आहेत. त्याशिवाय मानाजीराव, पहिला पांडव इत्यादि नाटकं व विंध्याचल, गोविंदाची गोष्ट वगैरे कादंबऱ्याहि त्यांनी रचिल्या आहेत. " कालिदासाने न लिहिलेले नाटक, " " सूर्याच्या गैरसोयी " इत्यादि त्यांची छोटी पुस्तके तर केवळ गद्यकाव्यच होत.

वीज कडाडली !

'काळ' जन्मास आला तोच मुळी भयंकर परिस्थितीत ! पार-तंत्र्याचे चटक्रे तर सर्व देशाला सतत वसत होतेच, पण 'काळा' च्या जन्मापूर्वी वर्ष दीडवर्ष महाराष्ट्र प्लेग व दुष्काळ ह्यांच्या वणव्यांनी भाजून निघाला होता. प्लेगच्या धामधुर्मात गोऱ्या सोल्लिजरांनी लोकांचा इतका अमानुष छळ केला की, रँड नांवाच्या सरकारी अधिकाऱ्याचा खून ता. २२ जानेवारी १८९७ रोजी झाला. मग तर काय ? सरकार पिसाळलेच. लो. टिळकांना १८ महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा त्या वर्षीच्या सप्टेंबर महिन्यांत झाली. द्रविड-बंधूचे खून झाले, चाफेकर बंधू फांसाकडे ओढले गेले. सारे महाराष्ट्रीय लोक " दे माय धरणी ठाय " म्हणू लागले. अशा वेळी स्तंभांतून गुरगुरणाऱ्या नारसिंहाप्रमाणे निर्भयतेचा व सूडाचा आवाज काढण्यास एकटा 'काळ' च पुढे सरसावला. दडपशाहीच्या कांटेरी कुंपणांतूनहि मार्ग काढीत शिवरामपंत लोकांना धीराची व आशेची साथ देत होते. 'काळा' च्या पहिल्याच निबंधांत काळाचे सामर्थ्य वर्णन करतां करतां शिवरामपंत आवेशाने लिहितात,

" रावणाने सीतेला चोरून नेले आणि दुःशासनाने द्रौपदीला भर सभेत नग्न करण्याचा प्रयत्न केला, त्यावेळी रामाच्या आणि भीमाच्याहि आधी मोठ्याने गर्जना करून 'सूड ! सूड !' हे शब्द हाच ओरडला. हिरण्यकशिपूचे पोट ह्यानेच फोडले, बळीचे डोकें यानेच टेचले, आणि रावणाचे गळेहि यानेच कापिले. "

सत्याचा निभय प्रसार

शिवरामपंताच्या लेखनांत अशी निर्भयता असे, कारण त्यांच्या अंतः-करणांत निःस्पृहता होती. ते कोणाचेहि अंकित नव्हते, मित्रे नव्हते. त्यांनी आपल्या आयुष्याचेंच धोरण असे ठेवले होते की, “खरं असेल तेंच बोलावें. उदात्त असेल तेंच लिहावें. उपयोगी असेल तेंच शिकवावें. देशाचें हित ज्यांत असेल तेंच करावें आणि परमेश्वराचें जें सत्यस्वरूप असेल तेंच चिंतीत जावें.”

एका परमेश्वराची भीति वाळगावयाची आणि एका स्वातंत्र्याची चिंता वहावयाची हेंच शिवरामपंताच्या जीवनाचें ध्येय. त्यांच्या ‘काळ’ पत्राला सरकारी खटल्यांत गोवणारा लेख मुंबईच्या ‘टाइम्स’ पत्रानें लिहिला असतांना त्यांनीं जें ‘हृदयाविष्करण’ केलें, तें अत्यंत हृदयस्पर्शी आहे. त्यांत त्यांच्या निर्मल अंतःकरणाचें स्वच्छ प्रतिबिंबच पडलेलें आहे. अजूनहि आपण लो. टिळकांचे नम्र शिष्य आहों असें सांगून परांजपे लिहितात—

“आपल्या देशाला परम पावन आणि अत्यंत आवश्यक अशीं सत्य मते प्रतिपादन करतांना आम्ही कोणत्याही मानवी साहाय्याची आशा धरलेली नाही ! या सत्य-मत-प्रसाराच्या कामीं आमच्यावर लहानमोठी, बरी-वाईट कोणतीहि संकटे आलीं तरी त्यांतून आम्हांला सोडविणारा आमचा परमेश्वर पूर्ण समर्थ आहे ! आमचा वकील परमेश्वर ! आमची फी परमेश्वर ! आमचा जामीन परमेश्वर आणि आम्हांला संकटांतून सोडविणाराहि परमेश्वरच !”

पारतंत्र्याचा तिटकारा

पारतंत्र्याच्या वेदना शिवरामपंतांना ‘विंचू चावल्याप्रमाणें’ होत आणि त्या वेदना नानारूपांनीं त्यांच्या वाङ्मयांतून व्यक्त होत. कोणी कुस्ती जिंकलेली असो कीं कोणी सनई वाजवीत असो, कोठें घोड्याच्या शर्यती असोत वा कोठें व्रैलगाडी खड्ड्यांत पडलेली असो, त्या सर्वांवर लिहितांना शिवरामपंत आपल्या राष्ट्राच्या पारतंत्र्याची आठवण दिल्याशिवाय लेख संपधीतच नाहीत. ते आंग्र्यांच्या झाडाला विचारतील, देशाच्या स्वातंत्र्या-

बहल आणि पिंजऱ्यांतील पोपटाला गोष्टी सांगतील स्वातंत्र्याच्याच. “ तूं पिंजऱ्यांत सांपडलास म्हणून मी तुला नीच किंवा अधम म्हणत नाही. पण तूं पिंजऱ्यांत कोंडला गेला असूनहि नाचतोस आणि उड्या मारतोस म्हणून तूं नीच आणि अधम आहेस.” असें ते पोपटाला—आणि त्याच्या द्वारें पारतंत्र्यांत सुख मानणाऱ्या लोकांना—ब्रजावतात. इंग्रज सरकारच्या नोकरांत गर्क झालेल्या ऐषआरामी व्यक्तींचें शब्द—चित्र त्यांनीं अनेक निबंधांत मोहक पण भेदक वाणीनें काढलें आहे. ‘ भोंवरीचें फूल ’ या छोट्या पण छानदार लेखांत ते म्हणतातः—“ त्या भोंवरीच्या फुलांचा झेंडलोवा करून ‘ झेंडलोवाच्या रे गोंडलोवा,’ हें गाणें म्हणत मी त्याच्या-भोंवतीं लहानपणीं नाचत असें, त्या वेळेस मला किती सुख होत असे ! आणि आतांही मी साहेब लोकांच्या भोंवतीं अक्षयीं नाचतों आहें आणि ‘ झेंडलोवाच्या रे गोंडलोवा.’ ह्याच्याइतकीच अर्थरहित आणि वंडगळ अशीं त्यांचीं गाणीं गात आहें. तरी पण दोहोंतल्या सुखदुःखांत केवढें तरी मोठें अंतर हें ! ”

टीकेचा सडेतोडपणा

अशा किताबवाल्या व पैकेवाल्या खुशालचेंडूवर कधीकधी ते उघड टीकेचें सरळ हत्यारहि चालवीत. वक्रोक्ति किंवा उपहास यांचा आड-पडदा न धरतां ते ऐदी श्रीमंतांवर कडाडून लिहितात—“ एकेक जण वसल्या बैठकीला शंभर शंभर रुपयांच्या दारूच्या वाटल्या रिकाम्या करून टाकतो. जणू काय जगांत भुकेनें तळमळत पडलेला कोणी माणूस नाहीच. कोणी हजारों रुपये किंमतीचा झगा नेसतात किंवा शाल पांघरतात, जणू काय जगांत थंडीनें हातपाय वांकडे झालेला कोणी मनुष्यच नाही. कोणी हस्तिदंती दांडा सोन्यानें मढवून त्यावर हिरे वसविलेली छत्री आपल्या एकट्याच्या हातांत धरतो, जणू काय जगांत सूर्याच्या तापानें करपणारा आणि पोळणारा कोणी मनुष्य नाहीच.”

साहेबांची थुंकी झेलण्याच्या वृत्तीवर टीका करण्यासाठीं चित्रांचा आधार शिवरामपंतांनीं घेतला आहे. ते म्हणतात,

“ आपल्या देवळांत किंवा घराच्या देवघरांत किंवा रंगमहालांत खुद्द साहेबांनीं येणें हें जितकें आपल्याला गैरशिस्त वाटेल, तितकेंच त्यांचें चित्र तेथें असणें हें वाटलें पाहिजे. मन उदात्त करणें हा जर चित्रांचा एक उपयोग असेल, तर साहेब खुर्चीवर बसलेले व आपण त्यांच्या खुर्चीमागें उभे राहिलेलें असल्या चित्रांनीं मन उदात्त कसें होणार ?”

सरकारी नोकरीचा पट्टा गळ्यांत अडकवून एट मिरविणाऱ्या अधिकाऱ्यांची रेवडी शिवरामपंतांनीं ‘विषासाठीं कंठशोष’ या कथेंत किती मौजेनें उडविली आहे ! आगगाडीच्या ‘सर्व्हंटस्’चे डब्यांत बसण्यासाठीं धावपळ करणाऱ्या व साहेबांच्या एकेक लाथेसरशीं आपला नोकरपणा सिद्ध झाल्याचा आनंद मानणाऱ्या चपराश्याची गुलामी धांदल पहातांना वाचक हसूनहसून बेजार होतो आणि हसतां हसतां गुलामी वृत्तीवर संतापत जातो.

अंतःकरणाची तळमळ

परतंत्र झालेल्या आपल्या मायभूमीतील प्रत्येक वस्तु परक्याच्या सुखासाठीं कशी वापरली जात आहे, हें सांगतांना शिवरामपंत तळमळून म्हणतात “ हीं शेतें दुसऱ्यांच्याकरितां पिकत आहेत ! ह्या नद्या दुसऱ्यांच्यासाठीं वहात आहेत ! ह्या गाई परकीयांच्या क्षुधा-शमनासाठीं पुष्ट आणि मांसल होत आहेत ! आपल्या देशाच्या शत्रूंच्या अंगांतील तळखपणा शिकारीच्या योगानें वृद्धिगत करण्यासाठीं हीं हरणें चपलपणाची संवय करीत आहेत ! आकाशतलालाहि आपलें मस्तक नेऊन भिडवावयाचें अशी उच्चत्वाविषयीं ज्यांची महत्त्वाकांक्षा अशा ह्या मोठमोठ्या विस्तीर्ण वृक्षांच्या पोट्यांमध्ये दुसऱ्यांच्या चैनीचे पॅलंग, खुर्च्या आणि त्यांच्या वैभवशाली इमारतीचे खांब !”

एका वटलेल्या-मोडलेल्या झाडाकडे पहातांच त्यांना वाटतें, आपल्या देशाचीहि अशीच दुर्दशा झालेली आहे. वृक्ष व देश यांची तुलना ते पुढीलप्रमाणें करतातः—

“ या वृक्षाच्या पानांप्रमाणें माझ्या देशाचेहि सर्व चांगले गुण झडून गेलेले आहेत ! माझ्या देशांत जे पूर्वी शहाणे, शूर आणि गुणी लोक होते

ते या वृक्षावरील पक्षांप्रमाणें आतां कोणीकडे उडून गेले कोण जाणे ! या वृक्षार्ची पानें ज्याप्रमाणें दहिवराचें थेंब खालीं टाकीत आहेत; त्याप्रमाणेंच माझ्या देशांतील लोक; कोणी अन्नासाठीं तर कोणी वस्त्रासाठीं; कोणी थंडीसाठीं तर कोणी वाऱ्यासाठीं अथु टाकीत आहेत. ह्या वृक्षाप्रमाणें माझ्या देशाच्याहि खांद्या आपला भात शिजविण्यासाठीं कोणी तोडून नेल्या आहेत ! येथल्याप्रमाणें माझ्या देशांतहि जेथें आरामाच्या जागा होत्या तेथें हल्लीं वाळलेला पातेरा पडलेला आहे, त्यावर हल्लीं धुरळा वसलेला आहे, आणि तेथें हल्लीं मुंग्यांचीं मोठमोठीं वारूळें वाढलेलीं आहेत ! ह्या वृक्षाच्या बुंध्याप्रमाणें माझाहि देश हल्लीं चोहोंकडून सोलला गेला आहे ! ह्या वृक्षाच्या खांद्यावरून जसे अनेक विषारी प्राणी खेळत आहेत, त्याचप्रमाणें माझ्या देशांतील लोकांच्या खांद्यांवर अनेक विषारी आणि प्राणघातक व्यसनें स्वतंत्रपणानें खेळत आहेत ! आणि ह्या सगळ्या वृक्षाच्या अग्रभागीं जसें हें घुवडे दिवसाढवळ्या वसून आपला भयसूचक शब्द करीत आहे, त्याचप्रमाणें माझ्या देशांतील सर्व विचारांच्या अग्रभागीं नास्तिकपणाचें घुवड वसून निर्भयपणें दिवसाढवळ्या भयंकर शब्द उच्चारित आहे ! ”

संतापाचा अतिरेक

परक्या सरकारच्या लुटारूपणामुळें येथें दुष्काळामागून दुष्काळ पडूं लागले व त्यांत लाखो हिंदी माणसें माशा-मुंग्यासारखीं पटापट मरूं लागलीं. तरी दुष्काळ निवारण्याचे मूलगामी उपाय न योजतां सरकार फक्त चौकशी-कमिशनें नेमूं लागलें. याची चीड येऊन शिवरामपंतांनीं पुढील तीन दाखले दिले आहेत. लोखंड तापलें तर लाल दिसतें. पण तें फार तापलें तर पांढरें दिसूं लागतें. तशा 'श्वेत उष्णतेनें' तापून शिवरामपंत लिहितात—

“ दुसऱ्याच्या भाकरींतील निम्मी भाकरी रोज खाऊन उलट त्यालाच “तात्या, आतांशा तुम्ही अगदीं रोड कां बरें दिसत चाललां ? ” असें विचारणें, किंवा रेल्वेच्या डब्यांत दुसऱ्याच्या जागेवर वसून उलट त्यालाच “कांहो तात्या, तुम्हांला उभें रहावें लागतें याचें कारण काय बरें असावें ? अलीकडे या आगगाड्यांचे डबे फार लहान करूं लागले आहेत, हें ह्याचें

कारण आहे काय ? ” असें विचारणें, किंवा दुसऱ्याच्या छत्रींत शिरून उलट त्यालाच ‘ अरेरे ! काय हो हें तात्या ! तुमचें सारें अंग की हो पावसानें भिजविलें आहे ! याचें काय बरें कारण असावें ?.....अलीकडे पाऊस आकाशांतून खालीं न पडतां जमिनींतून तर वर येत नसेलना ? ” असें विचारणें आणि दुष्काळाच्या कारणांची चौकशी करण्याकरितां कमिशनें नेमणें सारखेंच ढोंगीपणाचें आहे. ”

विरोधाभासाचें वर्णन

परक्या अंमलाखालीं पोट भरण्यासाठीं कांहीं लोक लाचारीनें वागत असले तरी त्यांच्या हृदयांतहि स्वदेश-प्रेमाचे झरेच कसे वहात असतात हें पुढील विरोधाभासानें शिवरामपंत सांगतात, “ ते वाहेरून हंसतांना आंतून जळत असतील वाहेरून माना वांकवितांना आंतून त्यांचें हृदय दुभंग होत असेल. ते राजनिष्ठेची नवीन शपथ घेत असतांना त्यांना आपल्या जुन्या स्वतंत्रतेची आठवण होत असेल व आपलीं शस्त्रें इंग्रजांच्या स्वाधीन करण्याकरितां आपल्या हातांतून खालीं ठेवीत असतांना ‘ हीं आपण फिरून केव्हां हातांत घेऊं ! ’ असें त्यांना वांटत असेल. ”

खरा देशभक्त सरकारी नोकरांत गुंतलेला असला, तरी कसा वागतो, किंवा कसा वागेल, याचें शब्द-चित्र शिवरामपंतांनीं पुढीलप्रमाणें काढलें आहे—

“ ते सुग्रास अन्न जेवीत असतांना, दुष्काळानें उपाशी मरणारे लोक त्यांच्या डोळ्यांपुढें दिसत; व त्यामुळें त्यांना जेवण गोड लागत नसे. ते मऊ विछान्यावर निजले असतांना घरादारावांचून आणि वस्त्रावांचून उघड्या हवेंत थंडीनें कुडकुडणाऱ्या लोकांची त्यांना आठवण होई; व त्यामुळें त्यांना साऱ्या रात्रभर झोंप येत नसे. ते कोर्टातील आपल्या न्यायाधीशाचे खुर्चीवर अकरा वाजतां येऊन बसले, म्हणजे त्या दुपारच्या वेळीं उन्हातान्हांतून कात्राडकष्ट करणारे लोक, आणि भाकरीच्या तुकड्यासाठीं दारोदार हिंडणारे भिक्षेकरी, हे त्यांच्या डोळ्यांसमोर दिसूं लागत; व त्यामुळें त्यांना बराच वेळपर्यंत कांहीं कामकाज मुचत नसे. ”

परंतु हिंदुस्थानची स्थिति ते पुढील मोजक्या शब्दांनीं सारांशरूपानें मांडतात—“ हिंदुस्थान देश ही परदेशांतील दरवडेखोरांची उतारपेठ, परदेशांतील वाटमान्यांची धर्मशाळा, परदेशांतील लुटारूंचें सदावर्त आणि परदेशांतील चांचे लोकांचें अन्नछत्र, अशी स्थिति पुष्कळ दिवसांपासून चालत आलेली होती.”

उपरोधाचें तक्षिण शस्त्र

समोरासमोर घाव घालून दोन तुकडे करण्याचा हा लो. टिळकांचा गुण प्रा. परांजपे यांच्या लेखनांत आढळत असला, तरी क्वचित्च. मूर्खाला ‘मूर्ख’ म्हणण्यापेक्षां ‘आपण फार शहाणे आहांत’ असें उपहासानें बोलण्याची शिवरामपंतांना मोठी हौस. वक्रोक्तीच्या करवतीनें ते प्रतिपक्ष्यांची अंतःकरणें न कळत पण पार कापून काढीत. स्वार्थासाठीं इंग्लंडनें हिंदुस्थानाला गुलाम केलें—लुटलें—कुटलें; पण त्याचें वर्णन शिवरामपंतांची उपरोधिक लेखणी कशी करते पहा—“ हिंदुस्थान ब्रिटनचें गुलाम नाही; तर ब्रिटन हें हिंदुस्थानचें गुलाम आहे ! ब्रिटन हिंदुस्थानच्या सेवेसाठीं रात्रंदिवस रावत आहे ! इंग्लंड हिंदुस्थानासाठीं किती हालअपेष्टा सोशीत आहे त्याची कोणाला कल्पनाहि नाही ! इंग्लंड हिंदुस्थानांतील मोठमोठ्या पगारांच्या सर्व जागांवर आपले लोक नेमण्याला किती श्रम घेत आहे ! हिंदुस्थानचा व्यापार अगदीं संकुचित, बेताबेताचा, टापटिपीचा सुडसुडीत आणि व्यवस्थित करून ठेवण्याला इंग्लंडला किती शीण पडत आहे ! हिंदुस्थानांतून जवळ जवळ एक अब्ज रुपये निरनिराळ्या रूपांनीं स्वदेशीं रवाना करून देण्याला इंग्लंडला किती शीण पडत असेल ! ह्याशिवाय हिंदुस्थानांतील शिक्षण नेमस्त करण्याला, लोकांच्या मनाची वाढ खुंटविण्याला, लोकांच्यावरील कर वाढविण्याला, व याचसारख्या दुसऱ्या अनेक राज-कारस्थानाच्या गोष्टी करण्याला इंग्लंडला किती मेहनत पडत असेल हें कोणाच्या स्वप्नीहि कधीं येत नसेल. आणि इतकें हें सगळें कशासाठीं ! तर फक्त देवासाठीं ! इंग्लंडनें हिंदुस्थान जिंकलें, देवासाठीं ! आणि इंग्लंड हिंदुस्थानांतून अलोट पैसा नेत आहे, तोहि देवासाठीं ! ”

शेतकरी व सावकार या दोन्हीहि वर्गांना बुचाडणाऱ्या इंग्रज सरकाराचा कावा 'काळ' कर्त्यांनी पुढील छद्मी शब्दांनी उघड केला आहे. "आपला दोष सावकाराचे माथ्यावर घालून सरकार दयाळू, ममताळू कनवाळू आणि मायाळू बनलें ! शेतकऱ्यांच्या खांद्यावर सावकार बसलेले आणि सावकाराच्या खांद्यावर सरकार बसलेलें, अशा समाजरचनेच्या चित्राचो कल्पना आपल्या डोळ्यांपुढें आणा ! अशा स्थितींत 'माझ्यावर अतिशय भार पडून मी मरतों' अशी ओरड खालचा शेतकरी करतो तेव्हां, त्याला सरकार मांगतें कीं, "बाबा, तूं म्हणतोस तें अगदीं खरें आहे. तुझी कंबर अगदीं मोडून गेली असेल ह्यांत शंका नाही. तुझ्या खांद्यावर हा केवढा लठ्ठ सावकार बसला आहे. त्याच्या वजनाखालीं तूं अगदीं चुरून गेला असशील, मला तुझी फार दया येते ! आतां तुझ्यावर पंडणारें ओझें कमी करण्याकरतां ह्या सावकाराच्या अंगावर उंची वस्त्रें, सोनें, रत्नें, मोतीं वगैरे कांहीं जड वस्तु आहेत, त्या मी त्याच्या अंगावरून काढून, हे शेतकऱ्या, तुझें ओझें थोडेंसें तरी हलकें व्हावें येवढ्याखातर मी आपल्या अंगावर घालून घेतों." असें म्हणण्यासारखेंच वरील कृत्य होतें."

उपहासाची आग

हिंदुस्थानचा व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्झन हा कर्दनकाळ होता. त्याचे दोष गुणांच्या रूपानें शिवरामपंत कसे रंगवितात पहा—

“आपल्या राज्यांतील राजक्रीय हक्क आणि मोठमोठीं हुद्याचीं कामें हिन्दु व मुसलमान ह्या दोघांनाहि सारखींच द्यावयाचीं नाहीत असें धोरण ठेवण्यामध्ये आपण जो निःपक्षपातीपणा दाखविला आहे तो खरोखर वर्णनीय आहे. परंतु याशिवाय आपल्या निःपक्षपातीपणाचें दुसरें एखादें उदाहरण कोणाला क्वचितच माहीत असेल. भाषण आणि कृति ह्यांच्यामध्ये कधीही मेळ ठेवावयाचा नाही, हें व्रत चालविण्यामध्ये आपण दाखविलेला करारीपणा प्रशंसनीय आहे.”

पारतंत्र्याची जळजळीत चीड उपहासाच्या गुलाबदाणांतून शिवरामपंतांची लेखणी कशी टाकीत चालली आहे !—

“ हिंदुस्थानचे राजे एक होऊन त्या वेळेपासून हिंदुस्थान स्वतंत्र राहते, तर क्लाइव्हसाहेबांनी उमीचंदासाठी केलेले खोटे कागद आणि वाटसन-साहेबांची केलेली खोटी सही, हेस्टिंग्ससाहेबांनी घेतलेले लांच आणि केलेले जुलूम, डलहौसीसाहेबांनी गिळलेली राज्ये आणि ओकलेले वंड ह्यांना मात्र आपण सर्वस्वी मुकले असतो. आपली विलायतेला कच्चा माल पुरविण्याबद्दलची जी ख्याति आहे ती झाली नसती. आपल्या गव्हाबद्दल विलायतेतील लोक जी तारीफ करितात ती कोणी केली नसती. जीं मुलें दुष्काळानें फुकट मरून गेलीं असतीं, अशा अल्पवयी मुलांना देखील खिस्ती धर्माचीं जीं अत्युदात्त तत्त्वे आज सहज कळत आहेत, तीं त्यांना त्यांच्या उतारवयांत आणि मोठ्या परिश्रमानेंहि समजलीं नसतीं, व दुष्काळाच्या दिवसांत आपल्यांतील हजारों लोक रिलीफ कामावरून एकत्र जमून कोठें रस्ते बांध, कोठें तळां खण, अशा प्रकारचीं जीं आज परोपकाराचीं आणि लोकोपयोगी कामें करीत आहेत तीं त्यांच्या हातून कधींहि घडलीं नसतीं. पैशाच्या योगानें मनुष्य उन्मत्त होतो. म्हणून तो नसल्यामुळें आपल्या अंगामध्यें आज जो स्वाभाविक नम्रपणा आलेला आहे तो आपल्याला लाभला नसता. गुलामगिरीला, दारिद्र्याला आणि दुष्काळाला राहण्याला अशी ऐसपैस जागा दुसरीकडे न मिळून त्यांची फार गैरसोय झाली असती. ” इंग्रज सरकारला सरळ कितीहि शिब्या दिल्या, तरी वाचकाच्या अंतःकरणांत जी आग पेटणार नाही, ती अशा उपरोधिक लेखनानें प्रदीत होत असे. जोड्यांतील खडा, किंवा हृदयांतील शल्य हें जसें सारखें टोंचतें, पण बाहेर तर फेकून देतां येत नाही, तशी शिवरामपंतांची उपरोधिक टीका परक्या सरकाराचे जिव्हारीं जाऊन वसे, पण तिचा प्रतिकार कांहीं करतां येत नसे.

रूपकाचें पांघरूण

इंग्रजांच्या राज्यकारभारावर पशूंच्या साम्राज्याचें एक रूपक रचून ‘ काळ ’ कतें लिहितात—“राष्ट्रांतील एकंदर खजिन्याचें आणि हिशोबाचें काम लांडग्याकडे सोंपविण्यांत आलें, व कोल्हा हा त्याच्या हाताखालीं सेक्रेटरी म्हणून नेमण्यांत आला. सर्व फौजदारी गुन्ह्यांची चौकशी करण्याच्या

कामावर खबुतरांची नेमणूक करण्यांत आली. कायद्याच्या कलमाप्रमाणें एखादी गोष्ट न्याय्य म्हणून ठरली तरी नीतिशास्त्राच्या नियमाप्रमाणें ती न्याय्यच आहे की नाही, हें पाहण्याचें काम वाघाकडे दिलें गेलें. पातिव्रत्याविषयीचें नियम शेळ्यांनीं अमलांत आणलेले पहावे असें ठरलें. देशाचें संरक्षण करण्याचें शिपाईगिरीचें काम सशांकडे सोंपविलें, आणि त्या शिपायांची अन्नसामग्री वगैरे उचलून नेण्याच्या कामावर सिंह आणि हत्ती ह्यांची योजना झाली. परदेशच्या राजांच्या दरबारांतून या पशूंच्या साम्राज्याच्या वतीनें कोणी तरी वकील पाहिजे होते, त्या कामावर गाढवाची रवानगी करण्यांत आली. आणि अशा रीतीनें सुरू केलेली ही राज्यपद्धति बरोबर आहे किंवा नाही हें बरच्यावर तपासून पाहणें अत्यंत आवश्यक असल्यामुळें एकंदर राज्यकारभारावरील इन्स्पेक्टर जनरलच्या हुद्यावर मुंगीची स्थापना करण्यांत आली.” “इंग्रजी राजवटींत किती अन्याय, लुटारूपणा व दडपशाही होत असे, याचें हें चित्र कोणा देशभक्ताचें काळीज जाळल्याशिवाय सोडील ?

एका दरोडेखोराचे तोंडून शिवरामपंत युरोपियन राज्यकर्त्यांना विचारतात—“दुसऱ्या राजांचे मुकुट तुम्ही आपल्या प्रदर्शनांतून मांडतां, ते मुकुट तुम्ही त्यांचीं मुंडकीं उडविल्यावांचून तुमच्या हातीं लागले कसे ? ते नुसते मुकुट तेवढे तुम्ही दाखवितां पण त्या मुकुटांच्या खालचीं डोकीं कोठें आहेत ? तुमच्या प्रदर्शनांतून तुम्ही दुसऱ्यांचीं नुसतीं शस्त्रें दाखवितां पण तीं शस्त्रें धरणारे हात कोठें आहेत ? दुसऱ्यांचीं चिलखतें आणि शिरस्त्राणें तुमच्या संग्रहालयांत दृष्टीस पडतात; परंतु तीं धारण करण्याऱ्यांचीं त्यांच्याखालील शरीरें कोठें आहेत ?”

उपमाहि त्याचसाठीं !

केवळ सृष्टि-वर्णन ! पण तें करतांनाहि वाक्यांवाक्यांतून शिवरामपंत पारतंत्र्याचीच जाणीव वाचकांना करून देत आहेत. ग्रीष्मऋतूचें शब्द—चित्र एकाद्या कवीप्रमाणें त्यांनीं रेखाटलें आहे; पण तें रेखाटतांना ते म्हणतात,

“वैशाखाच्या महिन्यांत दोन प्रहरच्या वेळीं एखाद्या राजाच्या सत्ते-

प्रमाणें सूर्याच्या उन्हाचा कडक अमल सर्व भूमंडळावर वसलेला असतो. एखाद्या जुलमी राजाच्या जुलमाप्रमाणें सूर्याच्या प्रखर उन्हानें सर्व मनुष्यांच्या अंगाची लाही लाही होत असते. लढाईत घायाळ झालेल्या शिपायांच्याप्रमाणें सर्व लोकांच्या अंगांतून रक्ताप्रमाणें घामाच्या धारा वाहत असतात. डोळ्याला गार वाटण्यासाठी किंवा तृषा शांत करण्यासाठी एक थेंबभर पाणी पाहिजे असलें, तर कंगाल मुलखांतील द्रव्याप्रमाणें मिळण्याची चोहोंकडे मारामार झालेली असते. निष्ठुर मनुष्याच्या अंतः-करणाप्रमाणें सर्व जलाशय कोरडे ठाक पडलेले असतात. वेवंदशाहींतील वयोवृद्ध माणसाप्रमाणें झाडांचीं पिकलेलीं पानें सर्वत्र गळून पडलेलीं असतात, व अराज्यकावस्थेमधील दयेप्रमाणें छायेचें नांवदेखील कोठें उरलेलें नसतें. एखाद्या निर्धृण राजाप्रमाणें सूर्य आपल्या हजारों करानां पृथ्वीवरील लोकांचें जीवन आकर्षण करून घेण्याला उद्युक्त झालेला असतो. लोभाविष्ट लोकांच्या धनतृष्णेप्रमाणें सूर्याच्या उष्णतेनें चोहोंकडे कहर करून सोडलेला असतो. हलक्या लोकांप्रमाणें ज्याची जोड्याशींच असण्याची योग्यता, असले रजःकणसुद्धां आपलें स्थान सोडून वर येऊन डोळ्यास त्रास देऊं लागतात. चोहोंकडे उष्णतेचा पूर्ण अमल वसतो. व खालीं तळ आणि वर पृष्ठभाग अशा रीतीचे पाण्यानें भरलेले जे अनेक महासागर पृथ्वीच्या पाठीवर आहेत त्यांच्यांतून विपरीत, म्हणजे वर तळ आणि खालीं पृष्ठभाग अशा रीतीनें उपडा केलेला हा आकाशांतील उष्णतेचा महासागर ह्या भूमंडळावर ओतून, त्यांत आपणां सर्वांना गाडून टाकण्याचा प्रयत्न हा सूर्य करीत आहे कीं काय, असा पाहणाराला भास होत असतो. ”

स्वातंत्र्याची लालसा

केवळ पारतंत्र्याची जाणीव देऊन, वाचकांच्या चित्ताची लाही लाही करून, शिवरामपंत थांबले नाहींत. त्यांनीं स्वातंत्र्याची आशाहि फुलविण्याची शिकस्त केली आहे. आधीं जमीन भाजून काढली, म्हणजे मग तिच्यांत वीं पेरारें हें योग्य नव्हे काय ? परिस्थितीचा पाऊस नंतर पडतोच. पण मानवी प्रयत्न दुहेरी चालू असले पाहिजेत. स्वातंत्र्याची

आकांक्षा शिवरामपंतांनीं नाना रीतींनीं पेरली आहे. 'मी स्वतंत्रच होणार' हा एकच एक सूर त्यांच्या विविध विषयांवरील लेखांतून उमटतो.

कधी ते सरळ विचारतात, "मानस सरोवरांमध्ये आकंठ बुडालेले असून आपण तृषाक्रान्त झालेले आहोत. कल्पवृक्षाच्या झाडाखालीं बसलेले असतांही आपण प्रत्यहीं हताश होत आहो. अन्नपूर्णेच्या सन्निध असून आपण उपाशीं मरत आहो. सूर्याची आपल्यावर कृपादृष्टि असतांनाही आपण थंडीनें कुडकुडत आहो. अश्विनीकुमार आपल्याला अनुकूल असूनही आपण व्याधिग्रस्त झालों आहो आणि अमृताच्या डोहांत पोहत असतांनाही आपण मरणोन्मुख झालों आहो. अशी आपल्या राधाची स्थिति कोणी केली ? तें आपलें सुख काय झालें ? तें आपलें पूर्वींचें सुख आपल्याला फिरून मिळेल काय ?"

'काळां'तील लेख वाचणारा भावनाशील तरुण असेंच गुणगुणत असें कीं, "समुद्राला ओहोटी लागली तर त्याला फिरून भरती येते, चंद्राच्या कलांचा कृष्णपक्षांत क्षय झाला तरी फिरून शुक्ल पक्षांत त्यांची वृद्धि होते; पण माझ्या देशाचा सूर्योदय कधीं येईल ? त्याच्या वैभवाला ओहोटी रोजच लागलेली आहे, पण त्याला भरती कधीं येणार ? माझ्या देशांतील कलांचा कृष्णपक्ष आज कित्येक वर्षे चालला आहे, तो संपून त्याच्या शुक्ल पक्षाला सुरवात कधीं होणार ?"

यांतील अलंकारांच्या कांतीनें वाचकांचें मन प्रथम प्रसन्न झालें, तरी त्यांतील विचार हृदयाला अंकुशच मारीत असतो. इतिहासाची आठवण देऊन 'काळ'कर्ते विचारतात, "गंगेच्या कांठीं, सरस्वतीच्या कांठीं, हिमालयाच्या शिखरावर, विंध्याचलाच्या गुहेंत, नर्मदेच्या पाण्यांत, कावेरीच्या लाटांत, रामेश्वराच्या सेतुबंधनांत, गंगोत्रीच्या पहाडांत, प्रतिष्ठान शहरांत, धारा नगरांत, काशी विश्वेश्वराच्या पुरींत, लाहोरांत, अयोध्येंत, पाटलीपुत्रांत, नागपुरांत, पुण्यनगरींत, साताऱ्यांत, रायगडावर, विजयनगरांत, जिंजीच्या किल्ल्यांत, तंजावरच्या शहरांत आणि तिरुमल नाईकाच्या राज्यांत, आपल्या पूर्वजांच्या आनंदाचे डोह भरलेले होते—तेथील आनंद कोणीकडे गेला ?"

प्रतिभेची गगन-भरारी

याहिपेक्षां ठसठशीतपणें इतिहासाचा उपयोग शिवरामपंतांनीं केलेला आहे. बालपणापासून त्यांच्या डोळ्यापुढें खडा असलेला रायगड किल्ला त्यांच्या अंतःकरणांत शिवाजीमहाराजांची मूर्ति उभी करीत होता. जशी श्रीकृष्णाची गीता, तशीच शिवरायाची स्वातंत्र्य-कथा प्रत्येक महाराष्ट्रीय्याच्या रक्ताचा विंदुन् विंदु नाचविण्यास समर्थ आहे. आणि शिवरामपंतांची ती प्रतिभाशाली लेखणी ! तिनें ' शिवाजीचें पुण्याहवाचन ' व ' शिवाजीची एक रात्र ' हे जे दोन काव्यपूर्ण व स्वदेशभक्तीनें ओथंबलेले लेख लिहिलेले आहेत, त्यांना तोड सांपडणें मराठींत तरी कठीण !

एके दिवशीं मोठ्या पहाटेस उठून शिवाजी सह्याद्रीच्या एका उंच शिखरावर चढला. तेव्हां त्याच्या स्वातंत्र्य-युद्धाला साहाय्य करण्यासाठीं कोण कोण आले हें सांगतांना शिवरामपंत लिहितात,

“ इतके सड त्या परकीय लोकांच्या असह्य जुलमाविरुद्ध रात्रंदिवस विव्धळत होते, कण्हत होते, कुंथत होते, ओरडत होते आणि त्वेषाच्या क्रिकाळ्या फोडीत होते. त्यांतून कित्येक जखमी झाले होते, कित्येक रक्तवंत्राळ झाले होते, कित्येक लंगडे होऊन पडले होते, कित्येक डोळे काढलेले होते, कित्येक माना मोडलेले होते आणि कित्येक प्रेतवत् पडलेले होते; तरी पण ते सगळे आपल्या देशाच्या परकीय शत्रूंची खोड मोडण्याला अतिशय उतावीळ झालेले होते. आपल्या देशाच्या शत्रूंचा नाश करण्यासाठीं तोडलेले पायहि धावून जाऊं पहात होते, कापलेले हातहि तरवारी उपसून जखमा करण्याला इच्छित होते, फोडलेले डोळेहि अतिशय त्वेषानें पहात होते, आणि मारलेलीं अंतःकरणेंहि प्रेतवत् पडलेल्या अवयवांमधून चैतन्याचा आणि सामर्थ्याचा संचार करविण्याचा प्रयत्न करीत होतीं.”

“ स्वदेशाच्या-स्वातंत्र्याच्या कल्पनांनीं शिवाजीचें (आणि शिवरामपंतांचेंहि) डोकें भणाणून गेलेलें होतें. ” एके दिवशीं संध्याकाळीं शिवाजी एकटाच बसला असतां त्याचें लक्ष आकाशातील ताऱ्यांकडे आणि नक्षत्रांकडे वेधलें. त्यांना उद्देशून शिवाजी (म्हणजेच शिवरामपंत) म्हणतो—

“ तुमच्यापैकी मंगळ लढवय्या आहे, बुध बुद्धिमान आहे, गुरु उल्कृष्ट मंत्री आहे, शुक्र अत्यंत कुशल आहे, आणि शनिसारखा उच्छेद करून टाकणारा दुसरा कोणी आढळणारच नाही. मग हे मंगळबुधादिक ग्रहांनो, स्वराज्य आणि स्वतंत्रता यांच्याकरितां लागणारे सर्व आवश्यक गुण तुमच्या अंगांत असतांना तुम्ही असे रात्रीचे, अंधारांत आणि निर्मानुष जागेंत चोरट्यासारखे गुप्त खल करण्याकरतां कां जमतां ? हे शनैश्वरा, तूं गरिबांच्या पाठीस लागून त्यांना आपल्या साडेसातींत बुडवून टाकतोस, तें तुजें विध्वंसक सामर्थ्य या जुलमी राजावर तूं उपयोगांत कां आणीत नाहीस ? तुझी आज्ञा शिरसाबंध मानून तुझ्याभोंवतीं सदोदित धिरट्या घालीत असणाऱ्या आपल्या सर्व उपग्रहांसहवर्तमान तूं या जुलमी राजांना आपल्या पूर्ण दृष्टीच्या आकर्षणामध्ये आणून त्यांना रसातळाला कां नेऊन पोहोचवीत नाहीस ? ”

दाखले बोलके केले

पारतंत्र्याची चीड पेटवून व स्वातंत्र्याची आकांक्षा फुलवूनच शिवरामपंत थांबले नाहीत. तर प्रत्यक्ष स्वातंत्र्यातील ऐश्वर्याची, सामर्थ्याची, महत्त्वाकांक्षेची उत्साहवर्धक दृश्येहि त्यांनीं कवीच्या कुंचल्यानें रंगविली आहेत. कोंकणांतील सार्धी पोरेंच, पण स्वराज्यांत किती पराक्रमी निघालीं हैं किती आनंदानें व आवेशानें शिवरामपंत सांगतात पहाः—
 “ परमेश्वराची इच्छा कांहीं निराळीच होती. त्याच्या मनांतून ह्या माडावर चढणाऱ्या मुलांना राज्यपदावर चढवावयाचें होतें. त्याच्या मनांतून श्रीवर्धनाच्या किनाऱ्यावर या डोंगरापासून त्या डोंगरापर्यंत वाऱ्याप्रमाणें भटकत फिरणाऱ्या या मुलांना त्यांच्या हातांत विजयश्रीचे भगवे झेंडे देऊन साऱ्या हिंदुस्थानभर फिरवावयाचें होतें. त्याच्या मनांतून श्रीवर्धन हें नांव अन्वर्थक करावयाचें होतें. कारण, त्यानें तेथील हीं मुलें हातीं धरून साऱ्या हिंदुस्थानच्या विजयश्रीचें वर्धन केलें. सदाशिवराव-भाऊहि कोंकणांत राहून हल्लीं जसें कित्येक लोक करूं शकतात, त्याप्रमाणें फार तर माडावरील ताजा नारळ बुक्कीनें कोडूं शकला असता; पण सदाशिवरावभाऊंचा जन्म त्याकरितां नव्हता. त्यांचा जन्म जुनें बादशाही

तक्त बुक्कीनें फोडण्याकरितां होता, व तें कृत्य सदाशिवरावभाऊंनीं केलें. ”

रहस्यग्राही दृष्टि

सदाशिवरावभाऊंनीं दिल्लीचें तक्त फोडलें याचें रहस्य काय व तें आपल्या काळाला कसें लागू करावयाचें हें मर्म एकटे शिवरामपंतच जाणोत ! “ ही कल्पना, हा प्रसंग, हें चित्र, हें संविधानक किति आल्हादजनक, किति स्वदेशप्रीतिजनक आणि किति रोमहर्षक आहे ” हें पटवून देतांना शिवरामपंत लिहितात—

“ भाऊसाहेबांनीं हें दिल्लीचें तक्त फोडलें नव्हे, तर हिन्दुस्थानच्या गुलामगिरीचें डोकेंच फोडलें. गुलामगिरीचीं जोखडें हिन्दुस्थानांतील सर्व लोकांच्या माना दावून टाकण्याकरितां तेथूनच तयार करून बाहेर पाठविलीं जात असत.....सर्व ठिकाणच्या हिंदु प्रजेला जखडून टाकण्यासाठीं गुलामगिरीच्या शृंखला येथेंच घडविल्या जात होत्या. अखंड भरतखंडांतील लोकांच्या अंतःकरणाला चावून चावून त्यांना रात्रीचीहि झोंप येऊं न देणारे गुलामगिरीचे साप आणि विंचू याच वारुळांतून बाहेर पडत होते. सर्व तरतरीत लोकांच्या उमेदी आणि महत्त्वाकांक्षी मनुष्यांच्या आशा करपवून टाकणाऱ्या गुलामगिरीच्या ज्वाला ह्याच अग्निकुंडांतून निघून सर्व हिंदुस्थानभर सैरावैरा धांवत होत्या. आणि काश्मिरांतील हिमालयाच्या शाखा, माळव्यांतील सातपुडा आणि दक्षिणेंतील सह्याद्री अशा मोठमोठ्या उंच पर्वतांनाहि बुडवून टाकणाऱ्या गुलामगिरीच्या प्रचंड लाटा ह्याच समुद्रापासून उसळत होत्या. ”

किति काव्यमय वर्णन ! पण ‘ काळ ’ कर्ते हे केवळ कवि नव्हते, नुसते कादंबरीकार नव्हते किंवा कोणतेंहि आख्यान रसाळपणें लावणारे कीर्तनकार नव्हते. ते स्वातंत्र्यासाठीं वेडे झालेले कडवे देशभक्त होते. म्हणून ते “ दिल्लीचें तक्त आणि भाऊसाहेबांचा घण ” या लेखांच्या अंतीं असा निष्कर्ष वाचकाचे चित्तावर ठसवितात कीं, “ लोखंडाचे घण सोन्याचीं आणि हिऱ्यांचींही तक्तें फोडूं शकतात ह्यांत कांहीं शंका नाही. आणि असले घणहि नेहमीं तयारच असतात, ते घण उचलणारीं मनगटें

मात्र पाहिजेत. ती असली म्हणजे कोणतेहि तक्त असले तरी ते फुटलेच पाहिजे. ” अशीं मनं व मनगटें तयार करण्याचा कारखाना म्हणजेच शिवरामपंतांचें ‘ काळ ’ पत्र.

क्रांतीचें तत्त्वज्ञान

केवळ काव्यमय वर्णनें किंवा ऐतिहासिक दाखले यांनीं पारतंत्र्याची चीड व स्वातंत्र्याची आशा निर्माण करूनच ‘ काळ ’ कर्ते थांबत नसत. स्वातंत्र्यप्राप्तीचे मार्गहि ते दाखवीत. आपल्या कालांत इतर देशांत ब्रिटिशांचें जोखड झुगारून देण्याचे प्रयत्न कसे झाले, हें सांगून आपण आपल्या देशांत ऐक्य, संघटन, जागृति उत्पन्न करणें कसें अगत्याचें आहे हें ते परोपरीनें पटवीत. कार्याची प्रेरणा आपल्या देश-वांधवांना देतांना ते म्हणतात,

“ मातीचे कण आपल्या अनेक उपयुक्त राजकीय वस्तूंचें संरक्षण करीत आहेत, पाण्याचे थेंब अवाढव्य लोखंडी चाकांना गरगर फिरवित आहेत, वायूचे परमाणु गलत्रताना हाकून नेत आहेत आणि चंद्राचे किरण सर्व प्राण्यांना प्रकाश देत आहेत. प्रत्येक वस्तु आपल्या सामर्थ्याचा कांहीं तरी उपयोग करीत आहे. ”

राजकीय क्रांतीचा सिद्धांतहि ते लोकांच्या व सरकारच्या निदर्शनास आणतात. ते लिहितात, “ प्रत्येक गरिबाची भूक त्याच्या झोपडीच्या पडक्या भिंतीच्या आंत आहे तोंपर्यंत ठीक आहे. पण सर्व गरिबांची भूक रस्त्यावर येऊन उभी राहिली आणि ओरडू लागली, म्हणजे मात्र ती काय करील आणि काय न करील, याचा नेम नाही. राज्यावर आलेले परचक्र पुरवेल, पण राज्यांत उत्पन्न झालेली भूक पुरवणार नाही. भुकेला अन्नसामग्री ज्या प्रमाणानें कमी, त्या प्रमाणानें ती अधिक भयंकर होत. पाण्यानें सर्व अग्नि विझतात, परंतु वडवाग्नि हा पाण्यानें न विझतां उलट वृद्धिंगतच होतो; त्याचप्रमाणें अन्नसामग्रीच्या कमतरपणामुळें जरी सर्वांचा जोर कमी होतो, तरी या क्षुधारूपी रिपूला त्यामुळें कमजोरपणा न येतां उलट त्याचा जोर अधिकच वृद्धिंगत होतो. ”

आशेचा संदेश

एका ध्येयानें एकत्र आलेला मानवसमाज केवढ्याहि बलाबळ साम्राज्य-सत्तेशीं टक्कर देऊं शकेल, असा विश्वास निर्माण करण्यासाठीं 'काळ'कतें म्हणतात,

“ हा समुद्राप्रमाणें ज्याच्यावर वळेल त्याला सफाई बुडवून टाकील, आणि पर्वताप्रमाणें ज्याच्यावर कोसळेल त्याला सपशेल चिरडून टाकील. हा समुदाय जें मनांत आणील तें करील. लाख लोकांच्या नजरेला काय अदृश्य असणार ? लाख लोकांच्या एकवटलेल्या बुद्धीला काय अगम्य असणार ? लाख लोकांच्या पायांना काय अनुलंघनीय असणार ? आणि लाख लोकांच्या हातांना काय अप्राप्य असणार ? इतक्या लाखों लोकांनीं मनावर घेतलें तर जेथें समुद्राचे खळगे आहेत तेथें दुसरे पर्वत रचतील, आणि जेथें पर्वतांचे उंचवटे आहेत, तेथें समुद्राएवढाले खोल खळगे ते खणतील. जेथें जंगलें आहेत तेथें शहरें उभारतील, आणि शहरांचीं जंगलें करून सोडतील. अशा समुद्रायांच्या अद्भुत सामर्थ्याला कोण भिणार नाही ? आणि अशा सामर्थ्यवंत समुद्रायाला संतुष्ट ठेवण्यासाठीं आपल्या हाडाचीं काडें कोण करणार नाही ? ”

राजकीय विवेचन

साम्राज्य हें निसर्गाच्याच विरुद्ध कसें आहे आणि स्वदेशभक्तीला तें मारक कसें आहे, हें वाचकांच्या चित्तावर ठसवितांना शिवरामपंत म्हणतात,

“ देवानें घालून दिलेल्या सरहद्दी मोडून साम्राज्य वाढविणारा मनुष्य देवाचें मन तर क्षुब्ध करतोच, परन्तु त्याच्या हातून मनुष्यांचीं मनें क्षुब्ध करण्यासारखींहि कृत्यें होत असतात. साम्राज्य म्हटलें म्हणजे त्यामध्ये निरनिराळ्या देशांमध्ये जे स्वदेशाभिमानाचे पर्वत असतात आणि जे स्वदेशप्रीतीचे समुद्र असतात, त्यांचाहि समूळ नाश होतो. एक साम्राज्य म्हणजे अनेक स्वदेशप्रीतींचा उच्छेद होय. साम्राज्यांत सामील झालेल्या प्रत्येक देशांतील लोकांनीं आपली स्वदेशभक्ति विसरून गेलें पाहिजे आणि दुसऱ्याच्या देशावर भक्ति करावयाला लागलें पाहिजे. पण हें तरी होणार कसें ? ”

एक अमोल रत्न

खुद्द काव्य-रसानें ओथंवल्लेले निबंधाह शिवरामपंतांनीं किती तरी लिहिले ! “ सांपडलेलें संपुष्ट,” “ सहाद्रीच्या तावडींत सांपडलेली कल्पनाशक्ति,” “ रायगडवरची दौलत ” इत्यादि लेख जगुं गद्य-काव्येच होत. आणि तो अद्वितीय लेख—“ भासाची भवितव्यता ! ” हा एकच एक निबंध लिहून जरी शिवरामपंत दिवंगत झाले असते, तरी त्यांची कीर्ति मराठी भाषेमध्यें अजरामर झाली असती. सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वी भास नांवाच्या लेखकानें संस्कृतांत नाटकें रचलीं पण पुढें तीं कोणी जाळून टाकलीं, एवढ्या एका तंतूतून पंधरा पानांचा पट त्यांनीं विणला आहे—आणि तो किती हृदयद्रावक रीतीनें ! खुद्द शिवरामपंतांचेच निबंध सरकारनें जप्त केले होते. त्यामुळें सहसंवेदना पावून, भासाच्या अंतरात्म्यांत शिरून, आपली सारी चडफड शिवरामपंतांनीं या लेखांत काव्यमय वाणीनें प्रगट केली आहे. सर्वच लेख मुखोद्गत करण्यासारखा आहे. डौलदार शब्दयोजना, लयवद्ध वाक्यरचना, कवि-मनाचें सूक्ष्म दर्शन, चौफेर बहुश्रुतपणा तरल कल्पना—तरंग आणि मुख्य म्हणजे सह—अनुभूति—या गुणांमुळें हा निबंध म्हणजे मराठी गद्याची वैजयंतीमालाच होय. ता पाहून आद्यकवि ज्ञानेश्वरांनींही “ साधु ! साधु ! ” म्हणून मान डोलावली असेल !

“ हे हतभाग्य भासा ! तूं असें काय पातक केलें असावेस कीं, ज्यासाठीं तुझ्या इतक्या अनेक नाटकांपैकीं कांहींहि अवशिष्ट राहूं नये ” असा करुण प्रश्न प्रारंभीं विचारून शिवरामपंत स्वतःचे विचार गुप्तपणें प्रगट करीत आहेत. “ तुझीं काव्ये जाळणारे ते लोक काळेगोरे कसले होते, ते तरी तूं पाहिले होतेस काय ? ” “ काळां ” तील निबंध जप्त करणाऱ्या गोऱ्या अधिकाऱ्यांना शिवरामपंतांची ही शापवाणीच नव्हे काय ? “ तुझीं नाटकें जळलेलीं पाहून तूं रडला असशील, ओरडला असशील, हळहळला असशील. तळमळला असशील ! ” हा स्वतःच्याच दुःखाचा अनुभव शिवरामपंत सांगत नाहींत काय ? “ या उत्कृष्ट कवीचे उत्कृष्ट ग्रंथ जाळून नका हो नका ’ असें कोणी म्हटलें नाहीं ? ” हा सवाल शिवरामपंतांच्या

आत्म्यानेंहि महाराष्ट्रांतील तेव्हांच्या पुढाच्यांना टाकला नसेल काय ?
 “आर्द्र अंतःकरणाच्या मेघांनी” आणि “वनदेवतांनी व जलदेवतांनी”
 पर्जन्य, वादळें, धरणीकंप उत्पन्न करून भासाचे ग्रंथ कां वाचविले
 नाहीत ? या शिवरामपंतांच्या सूचनेत तरुणांना कोणती भीषण प्रेरणा
 होती ? शेवटीं, श्रुति तारणाच्या, सीतेला अग्नीतून वाचविणाऱ्या व
 तुकारामाचे अभंग इंद्रायणीतून काढणाऱ्या परमेश्वरावर विश्वास ठेवून
 ‘ काळ ’ कर्ते आश्वासन देतात, ‘ हे भासाच्या आत्म्या, तूं निराश होऊं
 नको ’ आपलेहि निबंध कालाच्या कृपेनें निबंधमुक्त होतील अशी आशा
 शिवरामपंत उराशीं बाळगून होते. ती त्यांची आशा स्वराज्यांत पुरी
 झाली. आतां त्यांच्या निबंधांचा सारा जामदारखाना सर्वांना खुला झाला
 आहे. त्यांतील हिरेमाणकें व जडजवाहर पाहून “ रसिकांच्या चर्चा
 बदलल्या आहेत, त्यांचे नेत्र प्रफुल्लित झाले आहेत आणि त्यांचीं मनें
 प्रसन्न झालीं आहेत. ”

अभ्यासाच्या वाटा

(१) ‘ विद्वत्त्व, कवित्व, राष्ट्रीयत्व ’ या गुणांचा त्रिवेणीसंगम म्हणजे
 शिवरामपंत. या विधानाबद्दल तुमचे विचार लिहा.

(२) शिवरामपंतांचें चरित्र थोडक्यांत लिहा.

(३) ‘ काळ ’ पत्र अत्यंत लोकप्रिय कां झालें ?

(४) वक्ते या दृष्टीनें शिवरामपंतांबद्दल तुम्हांस काय माहिती आहे ?

(५) ‘ शिवरामपंतांच्या लेखनांत उपहासाचें शस्त्र सारखें तळपत असें.’

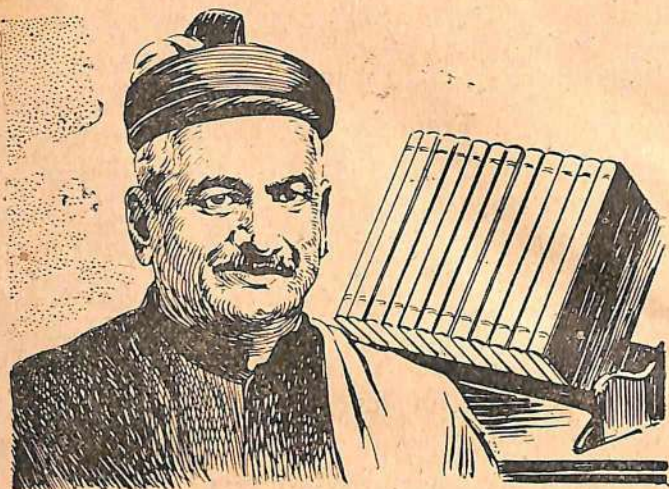
उदाहरणें देऊन चर्चा करा.

(६) शिवरामपंत पिंडाचे क्रान्तिकारक होते हें खरें का ? तुम्हांस या
 बाबतींत काय वाटतें तें लिहा.

(७) पारतंत्र्याचा तिटकारा, टीकेची प्रखरता, सृष्टिवर्णन, प्रतिभेची
 गगनभरारी या मुद्यांवर प्रत्येकीं एकएक परिच्छेद लिहा.

अधिक अभ्यासः—

शि. म. परांजपे चरित्र—लेखक—वा. कृ. परांजपे.

श्री. केळकर : : : ५

टपोच्या मोत्यांच्या वारा सरांचा हार आपल्या इष्टदेवतेच्या कंठांत घालणाऱ्या भक्ताला आपण काय म्हणू ? तसाच थोर अधिकार केळकर यांचा आहे. हजार पृष्ठांचा एक-असे वारा ग्रंथ, एका आकाराचे, एका रांगेने मांडून ठेवतां येतील, इतकें त्यांचें लेखन विपुल आहे. असे विपुल लेखन करणारे दुसरे साहित्यिक मराठी भाषेत अजिवात नाहीत असें नाही, पण पुनः पुनः वाचावें आणि तें संग्रहीत करावें, अशी गुणवत्ता मात्र केळकरांच्या साहित्यांत दिसून येते. त्यांचें वाङ्मय जसें विपुल आहे, तसें विविध आहे आणि वाचनीय पण आहे. निबंध, टीका, इतिहास, चरित्र, नाटक, नाट्यछटा, कादंबरी, लघुकथा, प्रवासवर्णन, कविता अशा वाङ्मयाच्या सर्व

शाखांवर त्यांनीं आरोहण केलें आहे. त्यामुळें त्यांना त्यांचे चहाते 'साहित्य-सम्राट्' अशी पदवी अर्पण करून मानाचा मुजरा करतात.

विद्यामंदिरांतील यश

श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर यांचा जन्म ता. २४ ऑगस्ट १८७२ रोजी झाला. मिरज संस्थानांतील मोडलिंग हें त्यांचें जन्मगांव. सातव्या वर्षापासून ते मिरजेच्या सरकारी शाळेंत शिकूं लागले. त्यांची बुद्धि तर-तरीत होती. वर्गांत त्यांचा क्रमांक पहिला-दुसरा असे. श्री. खरेशास्त्री यांच्यासारखा इतिहास-संशोधक व नाटककार शिक्षक म्हणून त्यांना लाभलेला होता. ते कधीं आपलें एखादें नाटक विद्यार्थ्यांकडून वाचून घेत किंवा कधीं संस्कृत श्लोक रचून घेत. १८८८ सालीं केळकर मॅट्रिक झाले व १८९१ सालीं बी. ए. ची परीक्षा पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण झाले. फर्ग्युसन, राजाराम व डेकन या तीन कॉलेजांचा लाभ त्यांना घडला. डेकन कॉलेजांत त्यांनीं टेनिस, क्रिकेट व नौकाविहार हे खेळ खेळून आपलें शरीर निकोप व खंबीर बनविलें. कॉलेजांतील मृच्छकटिक या संस्कृत नाटकाच्या प्रयोगांत केळकर व कोल्हटकर या भावी नामांकित नाटककारांनीं नट म्हणून काम केलें. १८९४ सालीं केळकर एल्.एल्. बी. ची परीक्षा पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण झाले.

इंग्रजी पत्राचें संपादन

दोन पदव्यांचे तुरे मस्तकीं धारण करून व हातांत वकिलीची सनद घेऊन, वयाच्या तेविसाव्या वर्षीं केळकर साताऱ्यांत शिरले. तेथें त्यांनीं वकिली सुरू केलीसुद्धां. पण लोकमान्य टिळकांच्या लोहचुंबकानें त्यांना पुण्यास ओढून नेलें. त्या वेळीं टिळकांना आपला वकिलीचा वर्ग व 'मराठा' हें इंग्रजी पत्र चालविण्यासाठीं एका मदतनिसाची गरज होती. केळकर हौसेनें तिकडे गेले. विष्णुशास्त्र्यांच्या त्या संस्थेंत त्यांनीं पाऊल ठेवलें तें शास्त्रीबुवांच्याच पुण्यतिथीच्या दिवशीं. ता. १७ मार्च १८९६ रोजीं केळकर टिळकांकडे गेले. त्यांचे घरींच राहिले, जेवणखाणही कांहीं दिवस त्यांच्याकडेच त्यांनीं केलें. या वेळीं ते 'मराठा' पत्रांत इंग्रजी

लेखन करित असत. १८९७ सालीं टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला झाला. त्यामुळें त्यांनीं केळकरांनाच 'केसरी' व 'मराठा' या दोन्ही पत्रांचे संपादक म्हणून काम पहाण्यास सांगितलें. १९०८ सालापर्यंत केळकर 'मराठ्याचे' संपादक होते व इंग्रजी लेखन करित होते. पण त्यांना हौस मराठी लेखनाची.

'केसरी' लोकप्रिय केला

१९०८ सालापर्यंत त्यांनीं 'केसरींत' तीसपस्तीस लेख तरी स्वेच्छेनें लिहिलें. १९०८ सालीं टिळकांना शिक्षा दिल्याबद्दल मुंबई हायकोर्टावर केळकरांनीं 'मराठ्यांत' कांहीं टीका केली. त्यामुळें हायकोर्टाची बदनामी झाली, असें म्हणून केळकरांवर खटला झाला. त्यांत चौदा दिवसांची शिक्षा भोगून केळकर बाहेर आले आणि १९१० सालीं ते 'केसरीचे' संपादक झाले. त्या वेळीं टिळक मंडालेस होते. देशांत दडपशाहीचें थैमान चालू होतें. अशा विकट काळांत केळकरांनीं 'केसरी' कौशल्यानें चालवून आकर्षक केला. राजकीय जहालपणाची उणीव साहित्यिक लालित्यानें त्यांनीं बरीच भरून काढली. १९३२ सालापर्यंत केळकर 'केसरीचे' संपादक होते. या उच्च स्थानाचा लाभ त्यांच्या साहित्यानिर्मितीला नाना प्रकारांनीं झाला. तसाच त्यांच्या साहित्य-गुणांचा लाभ 'केसरी'च्या लोकप्रियतेला उपयोगी पडला. दर आठवड्यास त्यांना निरनिराळ्या विषयांवर लिहिणें भागच होतें. ते चटकदार भाषेनें व माहितीपूर्ण मांडणीनें लिहित असत. त्यामुळें इतर वर्तमानपत्री लेखांप्रमाणें त्यांचें लेखन क्षणभंगुर न ठरतां चिरंजीव झालें. प्रासंगिक विषयांवर लिहिले तरी चिरकालिक महत्त्व यावें असे त्यांचे लेख असत.

चौफेर अनुभव

हा लेखनाचा रतीब जसा अखंड चालू होता, तसाच विविध अनुभवांचा खुराकही त्यांना मिळत होता. पुणें नगरपालिकेचे ते सुमारें पंचवीस वर्षे सभासद होते. त्यांतील सहा वर्षे तर ते अध्यक्षच होते. तसेंच दिह्रीच्या मध्यवर्ती विधि-मंडळाचे सभासद म्हणूनहि त्यांनीं सहा वर्षे काम केलें.

त्यांचे कार्यक्षेत्र पुणे, मुंबई किंवा दिल्ली एवढेच मर्यादित न राहतां, थोडा वेळ कां होईना, पण ते लंडनपर्यंत पोहोचले. १९१७ साली लोकमान्य टिळकांबरोबर 'स्वराज्य संघाच्या शिष्टमंडळाचे' सभासद म्हणून ते इंग्लंड-कडे निघाले. त्यासाठी त्यांनी "हिंदी स्वराज्याची कैफियत" या नांवाचे माहितीने भरगच्च भरलेले इंग्रजी पुस्तक झटपट लिहिले. पण इंग्रज सरकारने या शिष्टमंडळाला कोलंबोपाशीच अडविले. पुढे १९१९ साली केळकर इंग्लंडला गेले. तेथील काँग्रेस कमिटीचे मुखपत्र "इंडिया" हे त्यांनी काही महिने चालविले. पुढे टिळकांच्या पश्चात १९३२ साली केळकर परत इंग्लंडला गेले. या वेळी ते स्वतंत्रपणे गोलमेज परिषदेचे सभासद म्हणून गेले होते. सुमारे दीड महिना ते तेथे राहिले होते.

निरनिराळ्या प्रांतिक राजकीय परिषदांचे अध्यक्ष म्हणूनहि त्यांना समाजाचे विविध अनुभव घेतां आले. किंबहुना त्यांच्याइतकी अध्यक्षपदे भूषविणारा दुसरा महाराष्ट्रीय पुढारीच झाला नाही, म्हटले तरी चालेल. हिंदुसभा व संस्थानी परिषद येथपासून संगीत परिषद व कीर्तन परिषद येथपर्यंत शेंकडों सभा-परिषदांचे अध्यक्ष ते झाले. वडोदें येथे १९२१ साली भरलेल्या साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्षपद त्यांनी आपल्या अलंकार-प्रचुर व विद्वत्तापूर्ण भाषणाने संस्मरणीय करून ठेवले आहे. दररोज शेंदीडशें पृष्ठांचे नवे वाचन, थोडेबहुत तरी नवे लेखन आणि निरनिराळ्या संस्थांचा व व्यक्तींचा परिचय-परामर्श, या सर्वांच्या भर्तीतून केळकरांचे जें साहित्य-सुवर्ण वाहेर पडले, तें वरच्या दर्जाचे आहे यांत वाद नाही. त्यांत संशोधन नसेल, स्वतंत्रत्व नसेल, पण कोणताहि विषय घेतला तरी तो सोपा व चटकदार करून त्याचा गंध वाऱ्याप्रमाणे दाही दिशांना दरवळून टाकण्याची त्यांची शक्ति अलौकिक आहे हे निश्चित.

सर्वमान्यतेचा शिक्का

केळकरांच्या साहित्यांतील गुणसंपदेचे वर्णन इतर थोर थोर साहित्यिकांनी एकमुखाने व मुक्तकंठाने करावे, असा अपूर्व योग १९३२ साली आला. त्यावेळी त्यांच्या वयाला साठ वर्षे पूर्ण झाली; म्हणून निरनिराळ्या संस्थांनी त्यांचा मोठा सत्कार केला. "भारत इतिहास संशोधक मंडळांत"

“ श्री महाराष्ट्र शारदा मंदिरातर्फे ” झालेला सन्मान विशेष महत्त्वाचा होता. महाराष्ट्रातील ठिकठिकाणच्या चाळीस साहित्य-संस्था, ऐंशी साहित्य-सेवक आणि पस्तीस संपादक या सर्वांच्या वतीने त्यांना या प्रसंगी मानपत्र अर्पण करण्यांत आले. त्यांत त्यांच्या साहित्यसेवेचे यथार्थ गुणवर्णन केलेले आहे. “ आपणांवर आम्हां साहित्यसेवकांचा जितका हक्क आहे, तितका दुसऱ्या कोणाचाहि नाही, ही गोष्ट आपणांसहि मान्य होईल. कारण आपण प्रथम साहित्यप्रणेते व नंतर इतर सर्व काहीं आहां.” असा आपला अप्रहक्क शास्त्री करून साहित्यिकांनी त्या मानपत्रांत केळकरांची अशी प्रशंसा केली आहे की, “ आपली वाङ्मयसेवा सर्वांगीण व सर्वमान्य आहे. ”

केळकरांचे साहित्य सर्वमान्य कां आहे, याची कारणमीमांसाहि या मानपत्रांत केलेली आहे. सदाभिरुचि, औचित्य व प्रसाद या केळकरांच्या तीन लेखनगुणांचा गौरव या मानपत्रांत केलेला आहे. “ साच्चिकपणा, उदात्तपणा, रंजकता, बोधपरता व ज्ञानसंग्राहकता हे अभिजात वाङ्मयाचे प्रधान गुण आपण निर्मिलेल्या वाङ्मयांत चहूंकडे दृष्टीस पडतात.” असें स्तुतिस्तोत्र या “ अष्टपैलु ग्रंथकारांचे ” त्या मानपत्रांत गाडलेले आहे.

अखेरपर्यंत साहित्य-भक्ति

असे मानसन्मान घेत, त्यांत समाधान मानीत व कृतकृत्य झालों असें समजून केळकरांनी १९३७ सालीं केसरी संस्थेचा-आणि त्याबरोबरच महाराष्ट्रातील चाळीस पन्नास संस्थांचा-संबंध सोडला. अशी आपखुषीची निवृत्ति त्यांनी स्वीकारली, तरी ते वाचन-लेखनांत आमरण सदैव गुंग असतच. पण या शेवटच्या आयुष्यांत त्यांची वृत्ति “ आज मी अत्यंत समाधानाच्या मनःस्थितीत आहे, मन शांत आहे—हात जोडले आहेत—हांकेची वाट पहात आहे.” अशी होती. ती हाक त्यांचे कार्नी १९४७ च्या १४ नोव्हेंबर रोजी आली. त्या रात्री मृत्यूवर दोन कविता करून शांत चित्ताने ते जे निजले, ते कायमचेच ! त्या दोन लहानशा कवितांतहि त्यांची तर्कशुद्ध विचारसरणी व अलंकारपूर्ण भाषासरणी यांचा सुंदर मेळ पडलेला दिसून येतो. ते श्लोक असे—

दिसो लागे मृत्यू परि न भिववूं तो मज शके ।
 तथाच्या भेटीचें असत मजला ज्ञानचि निकें ॥
 प्रवेशें रानीं जां धरुनिच शतघ्नी (=वंदूक) निज करीं ।
 न भी तो वाघाला, परि हसुनि मुस्वागत करी ॥ १ ॥
 मला जन्मा येतां तनुभरण-कार्या कणकण ।
 दिलें पांचाभूर्ती परत करणें तें निज ऋण ॥
 तदाधारें सौख्यें सतत जगलों तें मज पुरे ।
 तनु-त्यागाऐसा इतर अनृणा मार्गचि नुरे ॥ २ ॥

हातांत वंदूक घेऊन रानांत शिरणारा शिकारी वाघाला भीत नाही, त्याप्रमाणें सत्यज्ञान घेऊन मृत्यूच्या भेटीस केळकर सस्मित मुद्रेनें गेले. सौख्याचें जीवन जगून मग पांचा भूतांचा देह पांचाभूतांना त्यांनीं देऊन टाकला.

वाङ्मयापासून आनंद कां ?

वाचकाला वाङ्मयापासून आनंद कां वाटतो याची सीमांसा केळकरांनीं ब्रडोडें येथील साहित्य-संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केली. त्यांत ते म्हणतातः—

“ आपली तर भूमिका सोडावयाची नाही, पण वसल्या बैठकींत इतर भूमिकांचाहि अनुभवानंद सेवावयाचा, ही गोष्ट प्रतिभाच घडवूं शकते. आपण नवरसांचेंच उदाहरण घेऊं. रसपूर्ण असें काव्य वाचतांना जो आनंद होतो. तो आत्मौपम्यबुद्धीमुळेंच. कोणत्याहि रसाचा स्थायिभाव क्षणभर दुसऱ्याचा घेऊन आपलासा केल्याशिवाय रसप्रतीति होत नाही. प्रत्यक्ष आपली मुलगी सासरीं चालली असतां डोळ्यांतून पाणी गाळीत जे शब्द आपण बोलतो तें आपणाला काव्य नव्हे तो आत्मभूमिकेवरचा एकेरी अनुभव. पण तेंच शाकुन्तलाच्या चौथ्या अंकातील कण्वावरचा कन्या-विरहप्रसंग वाचीत असतां डोळ्यांतून पाणी गाळीत जे शब्द आपण वाचतो, ते मात्र आपणाला काव्य किंवा वाङ्मय-कारण एथें एकाऐवजीं दोन भूमिका होतात. वाचक आपली भूमिका न सोडतां मनानें दुसऱ्या भूमिकेवर संक्रमण करतो व प्रतिभेनें अनुभव घेतो. म्हणून तें दुःख नसून रसास्वादाचा आनंद होय. खरी सविकल्प समाधि उत्पन्न करूं शकतें तें वाङ्मय.”

साहित्यातील जुळीं भावंडे

वाङ्मयांतील गद्य व पद्य यांचें साम्य व वैषम्य केळकरांनीं गद्य-पद्य या दोन्ही प्रकारांनीं वर्णिलें आहे. तें असें:—

“ दोन जुळ्या भावंडांतील भेद दाखविण्यासारखेंच गद्य व पद्य यांतील भेद दाखविणें सोपें—किंवा अवघड—म्हणाल तसें आहे. गद्य व पद्य या जुळ्या भावंडांचें शब्दरूपी गोत्र तेंच. एकाच वाङ्मयरूपी कुळांत तीं जन्मलेलीं असतात. एकाच रसरूपी आईवापांचे रक्तपिंड त्यांच्या अंगांत असतात. पण त्यांचे चेहरे, विशेषतः त्यांचे स्वभाव व गुण हे सारखेच असतात असें नाही. आणि त्यांचे पेहराव व नावें तर वेगळीं असावीं लागतात. तसेंच गद्य व पद्य यांचेंहि आहे या जुळ्या भावंडांपैकीं गद्य हा मुलगा आहे व पद्य ही मुलगी आहे...कित्येक लेखक गद्यच इतकें सरस लिहितात, किंवा कित्येक लेखक पद्यच इतकें नीरस लिहितात कीं, संसारांत अनेक वेळां जें अनुभवाला येतें, त्याप्रमाणें दादाला अक्का व अक्काला दादा म्हटलें तर शोभेलहि.”

साहित्याचें मोजमाप

वाङ्मयाचें महत्त्व त्याच्या गुणावर हें तर उघडच आहे; पण त्याचें मोजमाप किंवा लांबीरंदीहि विचारांत घेतली जाते, हा विचार केळकर किती खुमासदारपणें मांडतात पहा:—

“ वावनकर्शी सोनें झालें म्हणून एका कणाची किंमत एका चिपेच्या किंवा लगडीच्या किंमतीबरोबर होऊं शकत नाही. तेजाच्या दृष्टीनें दोन मोत्यांची बरोबरी झाली, तरी त्यांतल्या त्यांत जें मोतीं वजनानें अधिक चव भरेल तें किंमतीलाहि अधिक भरणार ! कोहिनूरच्या तोंडांत मारील अशा तेजाची एखादी हिरकणी असूं शकेल. पण ‘ तुझें वजन किती कॅरेट ? व कोहिनूरचें किती ? ’ असें विचारल्यास हिरकणीच्या गालावर लाजेची गुलाबी चमकलीच पाहिजे ! शुक्राच्या चांदणीचें आपण कौतुक करतो त्या मानानें सूर्यचंद्राचेंहि करीत नाहीं. पण एखादा पाणीदार लहान मुलगा पाहिला म्हणजे त्याचें कौतुक आपण करतो, त्यांतलाच हा प्रकार आहे.

शुक्राची टिकली व हाताच्या तळव्याएवढा तळपणारा पौर्णिमेचा चंद्र हे दोन डोळ्यापुढे आणून त्यांची तुलना केल्यास चंद्रालाच कोणीहि अधिक किंमत देईल. तुटक सुभाषितें वाङ्मयाच्या जातीचीं खरीं, पण. समग्र ग्रंथ किंवा काव्य किंवा महाकाव्य यांच्या मानानें त्यांची किंमत क्षुद्रच ठरणार!”

प्रतिभेचा गुण

सतत स्फुरण पावण्याचा गुण प्रतिभेच्या अंगी पाहिजे, हें तत्त्व सांगतांना केळकर पुढील अलंकारपूर्ण वाक्यें लिहितात:—

“ असा एकहि हतभाग्य मनुष्य झाला नसेल कीं, ज्याची प्रज्ञा एकाद्या ना एकाद्या वेळीं तरी स्फुरण किंवा उन्मेष पावली नसेल. पण, त्याच प्रज्ञेला प्रतिभा म्हणतात कीं, जी प्रतिक्षणीं नवीन नवीन स्फुरण किंवा नवा नवा उन्मेष पावूं शकते. द्रौपदीच्या स्थालींतून एक वेळ जितकें अन्न निघे, तितकें अन्न एकदां केव्हां तरी निघणारीं मडकीं घरोघर असतातच. पण, तीच द्रौपदीची स्थाली कीर्तिमान् कीं, जिच्यांतून सगळें अन्न काढून घेतलें, तरी ती पुनः फिहून पूर्वीप्रमाणें समृद्धच. प्रतिक्षणीं रेडियमच्या अंगांतून जितकी चित्शक्ति बाहेर पडते, तितकी शक्ति वीज भरलेल्या एकाद्या बॅटरींतून निघूं शकेल. पण ती बॅटरी लगेच फिहून नव्यानें भरावी लागेल. याच्या उलट रेडियमचा एक कण घेतला, तर तो इतका चित्शक्तिपूर्ण असतो कीं, तो ‘अखंड-स्फुरण-गुणशाली’ असें म्हणतां येतें. ”

कला व नीति

साहित्य ही एक श्रेष्ठ कला आहे. तिनें जीवनाशीं किती संबंध ठेवावा? नीतीची मर्यादा किती पाळावी? हे वाद एके काळीं मराठींत फार गाजले. त्यांत केळकरांचें धोरण समतोल, मध्यमक्रमाचें म्हणजे ‘सुवर्णमध्या’चें असे. ते म्हणत, “कलाविलासाच्या मार्गे हेतुसंशोधनाचा गुप्त पोलिस लावून दिला, तर अनर्थकारक परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. वाङ्मयाला नैतिक प्रबंध म्हणणें आणि साखरभाताला नुसत्या साखरेचा भात म्हणणें, हीं दोनहि सारख्याच समंजसपणाचीं होत. शिल्पशास्त्रांत

कलेच्या दृष्टीने निरनिराळे आकार बनविणें यांत प्रतिभाकौशल्य दिसून येतें. पण देवळाचें उंच शिखरच सुंदर कां तर तें आकाशांत ईश्वर आहे असें उंच वोट करून दाखवितें म्हणून, अथवा तीन तीन कमानीची जोडीच कां शोभते तर तिजवरून त्रिमूर्ति ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वराची आठवण होते म्हणून, असें म्हणणें बरोबर होईल काय ? ताजमहालाच्या पांढऱ्याशुभ्र दगडांत रंगीबिरंगी कुसर बसविली आहे, तिचा नैतिक हेतु शोधून काढणारानें ताजमहाल पाहण्यास जाण्याचे श्रम न घेतलेलेच बरें. चित्रकार पौराणिक किंवा ऐतिहासिक चित्रें रंगवतो, तेव्हां त्याचा हेतु कलेच्या दृष्टीनें सुंदर चित्रें रंगविण्याचा असतो, कीं नीतिबोध करण्याचा असतो ? पोहावयास पडणारा मनुष्य जलक्रीडा करतो ती स्नानाच्या हेतूनें नव्हे. शिकारी क्षत्रिय अरण्यांत मृगयाविलास करतो, तो एक दिवस चांगलें मांस खावयास मिळावें म्हणून करीत नाही ! गवई दीपराग आळवितो तो अर्थशास्त्रदृष्ट्या मशालजीचा खर्च वांचविण्यासाठीं नव्हे.”

केळकरांचा हा अनुकूल कौल मिळालेला पाहून एकादा कलासक्त माणूस त्यांना त्रिलगू पाहील, तर लगेच केळकर त्याचा कान पकडून त्याला सुनावतील कीं, “ कलेमध्ये हीनत्वाचा दोष नसावा, कलेचा उद्धार क्षोभकारक नसावा. नीतीला निष्कारण नाक खाजविणारी कला नसावी, जिचा सामाजिक दुरुपयोग होण्याचा संभव आहे अशी कला-निर्मिति नसावी.” हाच आपला अभिप्राय त्या कलावंताला कलात्मक शैलीनें सांगतांना केळकर म्हणतात, “ (नवमताच्या) पाहुण्यानें लक्षांत ठेवण्याची नाजूक गोष्ट म्हटली म्हणजे यजमानाच्या घरच्या पडतपोशीला त्यानें होईल तितकें संभाळलें पाहिजे. एकाच शब्दांत सांगावयाचें तर, नवमताच्या पाहुण्यांनीं सदभिरुचि सांभाळली पाहिजे.”

उपमेत हातखंडा

सभेचे अध्यक्ष, तसेच ग्रंथांचे प्रस्तावनाकार म्हणूनहि केळकरांनीं विक्रम केला आहे. या प्रस्तावनांत त्यांनीं आपले वाङ्मयविषयक विचार विखरून दिले आहेत. कोल्हटकरांच्या ‘मुदाम्याचे पोहे’ या विनोदी ग्रंथाला

आपली गंभीर प्रस्तावना विसंगत दिसेल काय, अशी शंका आपणच निर्माण करून, तिचा परिहार करण्यासाठीं केळकरांनीं पुढील उपमांचा चौकडा सजविला आहे:—

“ ज्या घाटाची मूर्ति त्याच घाटाची तिला वैठक—किंवा ज्या घाटाची तरवार त्याच घाटाची तिला मूठ शोभेल, इतर शोभणार नाही, हें खरें; पण विषम वस्तूंच्या संयोगानेंहि कित्येक वेळां जगांत कार्य साधण्यासारखें असतें. धनुष्यावरून सोडल्या जाणाऱ्या तीराचें तोंड म्हणजे लोखंडी फळ किती जड असतें, तथापि त्याचें पुच्छ म्हणजे पीस किती हलकें असतें ! उलट पक्षीं, चवरीचा दांडा जड असतो पण तिचें कार्यकारीमुख केशमय अर्थात् हलकें असतें. ” केळकरांचें सारें बळ उपमेत असे. युक्तिवादासाठीं असो किंवा खंडनासाठीं असो, आनंद फुलविण्यासाठीं असो किंवा क्रोध व्यक्तविण्यासाठीं असो, केळकर शस्त्र उपसीत तें म्हणजे उपमेचें. ते एकाद्यावर खूप झाले तरी ते बहाल करणार उपमा, व दुसऱ्यावर संतापले तरी त्यावर उगारणार उपमाच ! ‘ उपमा कालिदासस्य ’ हें जितक्या अर्थानें संस्कृत वाङ्मयांत खरें आहे, तितकेंच मराठींत ‘ उपमा नरसिंहाची ’ हें वचन सार्थ आहे.

केळकर इंग्लंडला निघाले, तेव्हां एके दिवशीं स्पेनचा किनारा त्यांना जहाजावरून दिसला. किनाऱ्यावरील डोंगरावर बर्फ पडलेलें होतें. डोंगराच्या माथ्यावर बर्फ पडलेलें त्यांनीं तें प्रथमच पाहिलें. तें पहातांच त्यांच्या बुद्धीला तीन उपमा सुचल्या. डोंगर काळा, बर्फ पांढरें हा विरोध दाखविण्यासाठीं त्यांना काळ्या शिव-पिंडीवरील पांढरीं फुलें आठवलीं, म्हाताऱ्या माणसाच्या डोक्यावरील पांढरे केस दिसले आणि.....घरच्या बायकामुलांना कळेल अशी तिसरी उपमा त्यांना सुचली व तीच समर्पक म्हणून त्यांनीं दिली—‘ जसें कांहीं वांगीभाताच्या ढिगावर खिसलेलें खोबरें पसरलेलें आहे. ”

आपल्या साठी—समारंभाला त्यांनीं दिलेली ‘ टाइपरायटर ’ वरील ‘घंटेची’ उपमा अशीच समर्पक होती ! “ या घंटेचा नाद गोड असतो,

घंटा वाजल्यावरहि चारदोन अक्षरें लिहितां येतील इतकी जागा असते. यामुळें त्या मंडुळ घंटा-नादाला धोक्याचें-निदान सावधगिरीच्या सूचनेचें-स्वरूप येतें. ” असें केळकरांनीं त्या समारंभाचें वर्णन केलें.

साहित्यिकांचीं शब्द-चित्रें

अशा विविध क्षेत्रांतील, चपखल वसणाऱ्या, समर्पक उपमा देण्यांत केळकरांचा हात अर्वाचीन लेखकांत कोणीच धरूं शकणार नाही. त्यांनीं ज्या शेंकडों प्रस्तावना लिहिल्या, त्यांत कोठें एकादा वाङ्मय-विचार तर कोठें एकाद्या वादाची चिकित्सा; कोठें नव्या-जुन्यांची तुलना तर कोठें साहित्य-प्रकारांची मीमांसा, कोठें परभाषांतील साहित्याची तोंडओळख तर कोठें स्वभाषेंतील साहित्यिकांचीं गंमतीनें काढलेलीं नखचित्रें-असा अजबखाना दिसून दृष्टि दिपते. गोविंदाग्रजांच्या काव्याचें स्वरूप वर्णन करतांना त्यांनीं पुढील विस्तृत दृष्टांत दिला आहेः—

“ गडकरी यांचें काव्य लक्षांत आणल्याबरोबर, आपण पहाडांत व जंगलांत हिंडत असून कड्यावरून वेधडक उड्या घेणाऱ्या उद्दाम जल-प्रवाहाचें पाणी मधून मधून पीत आहों, वाचा फुटलेल्या वृक्षलतांशीं व पशुपक्ष्यांशीं बोलत आहों, या दगडावरून त्या दगडावर उड्या मारीत आहों, क्वचित् भुतांसमंघाशीं गुजगोष्टी करीत आहों, क्वचित् दगडाखालीं टपून वसलेले वक्रोक्तीचे विंचू हंसतमुखानें आपल्या पायाला नांग्या मारीत असून ‘ हें दुःख सौख्य कीं झालें ’ या कव्युक्तीची आठवण करून देत आहेत, अंधार तर पडूं लागला आणि बाहेर निघण्याची वाट तर खांपडत नाही, अशा स्थितींत असतांहि आपण घाडसी प्रवासी आहों या जाणिवेनें मनाला धीर वाटत आहे असा भास होतो. ”

इतर कवींचीं हि क्षण-चित्रें अंगुष्ठमात्र जागेंत त्यांनीं कशीं काढलीं आहेत पहा—

“ तांब्यांच्या कवितेची सगुण मूर्ति कल्पिली तर मला ती कडेवर मूल-घेतलेल्या प्रौढ व प्रेमळ तरुणीप्रमाणें दिसते. केशवसुत यांची कविता मला

दांभणकांठी पंचा नेसलेल्या, कोरीव मिशांच्या, सुदृढ शरीराच्या, अस्सल चित्पावन ब्राह्मणाप्रमाणे दिसते. गिरीश यांची कविता मला, ब्राह्मण स्त्रीने सुद्धाम गुरविणीचा वेश घेतल्याप्रमाणे दिसते. चंद्रशेखर यांची कविता या कानापासून त्या कानांपर्यंत आडवे गंध लावलेल्या शास्त्र्याप्रमाणे दिसते; ठोंबरे यांची कविता झाडाच्या पल्लवांत लपून किलविल करणाऱ्या पक्षाप्रमाणे मनोरम वाटते. माधव ज्युलियन यांची कविता वरींच वरें महाराष्ट्रांत राहिलेला पठाण आपल्या बरोबरीच्या स्त्रीशी जसा बोलतो तशी वाटते. अत्रे यांची कविता म्हणजे आपल्या शेजारी उभे राहून आपल्याला गुद्गुल्या करून काचित प्रसंगी आपल्या डोळ्यांतून पाणी काढावयास लावणाऱ्या अस्वलाप्रमाणे आहे. ”

कल्पकतेची कमाल

लो. टिळकांचे शब्द-चित्र रेखाटण्यांत व त्यांचे नाते कोंकणच्या जन्मभूमीशी जोडण्यांत केळकरांनी आपल्या कल्पकतेची कमाल केली आहे. टिळक चरित्राच्या प्रारंभीच केळकर लिहितात:—“ कोंकणस्थ तांबूस व स्निग्ध मातीच्या तेजाचे अनुकरण टिळकांच्या डोळ्यांनी केले. समुद्रापासून त्यांनी खोल स्वभाव व सर्वसंग्राहकपणा घेतला होता. समुद्राच्या बाहेर जितकी सृष्टि, तिच्याहून समुद्राच्या उदरांत अधिक सृष्टि असते असे म्हणतात. या न्यायाने टिळकांचेहि अर्ध्याहून कमी असेच राजकीय अंतरंग प्रकट होत असे. त्यांचे सर्व अंतरंग कोणीच जाणले नाही ! कोंकणच्या सह्याद्री पर्वतापासून टिळकांनी आपल्या आकांक्षांचा उत्तुंगपणा घेतला होता. कोंकणी खडकाळ कातळापासून त्यांना निश्चयी मनाचा कठोरपणा मिळाला होता. खडक फुटेल; पण टिळकांचा निश्चय दळणार नाही याचा अनुभव सर्वासच असे. कोंकणच्या किंचित् पित्तकर पण एकंदरीने निरोगी अशा हवेचे अनुकरण त्यांच्या स्वभावाने केले होते. नारळाप्रमाणे त्यांच्या अंतरंगातील गुणग्राहकतेचे व कृपेचे मधुर जल त्यांच्याशी निष्ठापूर्वक वादाची टक्कर खेळणारासच अधिक मिळे; वरवर लोभाच्या किंवा हांजीहांजीखोरपणाच्या तोंडदेखल्या गोष्टी बोलणारास

प्रसाद-समर्पणाच्या वावर्तीत ते टणकच होते. फणसाप्रमाणे त्यांची रीतभात करून खडबडीत होती. पण कांटेरी फणसांत जसे रसाळ गरे असतात, तसेच त्यांच्या पोटांत शिरणाराला सरळ युक्तिवाद व प्रेमळ भावना सांपडत असत. शेवटी एकच अस्सल कोंकणी पदार्थ सांगावयाचा राहिला. व ते विहिरीचें रहाट-गाडगें !.....लो. टिळकांच्या सर्वसंग्रहांतील मंडळीत रहाटाच्या मडक्यांप्रमाणे कोणांत कांहीं न्यून तर कोणांत कांहीं न्यून असें; पण त्यांनी त्या सर्वांना आपल्या राजकीय वळणाच्या वळलेल्या जोरकस दोरावर बांधून त्यांच्याकडून ओंजळ ओंजळ पाणी, काय मिळेल तें, घेऊन त्यांतूनच राष्ट्रीय चळवळीचा अखंड जलप्रवाह निर्माण केला व देशकार्याचा मळा शिंपून घेतला.”

टिळक-गोखले यांचे वर्णन

एके ठिकाणी केळकरांनी टिळकांच्या गुणांची माला पुढीलप्रमाणे गुंफून दाखविली:—

“ टिळक सद्गर्तनी होते, म्हणून त्यांच्या विद्वत्तेचें चीज झालें. ते विद्वान होते म्हणून त्यांच्या स्वार्थत्यागाचा उपयोग झाला. स्वार्थत्यागी होते म्हणून त्यांच्या उद्योगाचें चीज झालें. उद्योगी होते म्हणून पराक्रमाचें चीज झालें. पराक्रमामुळें धैर्याचें चीज झालें व टिळक स्वतः धैर्यवान् होते म्हणून लोकांना उपदेश करण्याची त्यांना पात्रता आली. ”

ना. गोखले हे लो. टिळकांचे प्रतिपक्षी. पण केळकरांना गोखल्या-विषयीं हि ममत्व वाटे. त्यामुळें गोखल्यांचे दोष दाखवितांनाहि ते गुणाच्या स्वरूपांत त्यांनी पुढीलप्रमाणे रंगविले आहेत. “ त्यांच्या अंगी धारिष्ट नव्हतें, पण धैर्य उत्तम प्रकारचें होतें. तीव्र मत-भेद-पात्रता होती, पण भांडखोर पणा नव्हता. शब्दांत गोडी किंवा हुना मवाळी होती, पण त्यांनी तोंड-देखलेपणा अगर तोंडपुजेपणा केल्याचें कोणासच साहीत नाहीं. वस्तुमात्रास होणारा त्यांचा शब्दस्पर्श मृदु होता, पण तत्वाला ते कठोर होते. त्यांनी हातांत मखमलीचे हातमोजे घातलेसे वाटे, तरी त्यांच्या आत वळलेली मूट

लोखंडी किंवा पोलादी असे. ते अत्यंत सुविनीत असत पण कोणासहि भिऊन वागत नसत. ” अशा अनेकानेक स्वभाव-चित्रांचा आरसे-महाल टिळक-चरित्रांत केळकरांनी उभारलेला आहे.

साहित्य-सौंदर्याचे मूळ

केळकरांचे साहित्य इतके सुंदर, इतके आकर्षक व इतके परिणामकारक कसे झाले ? याचे मूळ कारण म्हणजे स्वच्छ विचारसरणी. तर्कशुद्ध विचार ते करीत व प्रमाणबुद्ध रीतीने तो मांडीत. तो मांडतांना जास्तीत जास्त सोपा करण्याची कोशीस ते करीत. अलंकाराचा किंवा माहितीचा साज-शृंगार नंतर. पण प्रथम भर सुगमपणावर. लोकशाहीची विविध स्वरूपे किती छोट्याछोट्या वाक्यांनी त्यांनी सांगितली आहेत पहा—“ पाहावे तर बोळूनचाळून राजा राज्य करतो. पण तोच जर राजा रामचंद्रासारखा म्हणजे लोकाराधनाविषयी तत्पर असला, तर तो सत्ता-प्रकार राजशाहीचा म्हणावा की लोकशाहीचा म्हणावा ? अशाच रीतीने नांव एक व अनुभव दुसरा असे इतर सत्ताप्रकार सांगता येतील. राज्य नांवाने लोकांचेच म्हणजे लोकशाहीच. पण खरी सत्ता केव्हां मूठभर शहाण्यांच्या हाती ! किंवा मूठभर बालिष्ठांच्या हाती ! किंवा एखाद्या शिरजोर व्यक्तीच्या हाती ! किंवा फक्त जन्माने स्वतंत्र अशा सरसकट लोकांचे हाती ! किंवा सरमिसळ श्रीमंतगरीब, शिष्टअशिष्ट, अभिजात किंवा उपरि, निरनिराळ्या वंशांच्या धर्मांच्या किंवा स्थानिक व परकीय अशाहि लोकांच्या हाती ! ”

चटकदार प्रारंभ

‘ नामी सुरवात म्हणजे अर्धीअधिक मात ’ हें युद्ध-तंत्र केळकरांनी अचूक हेरले होते. सलामीलाच वाचकांचीं मने जिंकण्यासाठी ते आपल्या लेखाचा प्रारंभ चटकदारपणे करीत. कधी भर्तृहरिचीं सत शल्येच सांगतील, तर कधी एकादी म्हण वा कथा वा अलंकार यांनी झोकदार आरंभ करतील. ‘ मराठे व इंग्रज ’ हा ग्रंथ बोळूनचाळून इतिहासाचा. पण त्याची सुरवात एकाद्या कादंबरीकाराप्रमाणे करून ते म्हणतात, “ मराठा पाहून इंग्र-

जाला वाटलें असेल की, “ मांडचोळणा, पायघोळ अंगरखा व विचित्र पगडी घालणारा हा कोणी तरी अर्धवट रानटी मनुष्य असावा. ” उलट इंग्रजाची ती शिपतरी टोपी, तो अवाढव्य गळपट्टा व गौरा रंग पाहून मराठा मनांत म्हणाला असेल “ कोण विचित्र ध्यान हें ! ”

तसेंच ‘ भारतमातेची ’ वदनामी करणाऱ्या मिस्र मेयोच्या पुस्तकावर तीन रागाचे टीका-लेख लिहितांनाहि प्रारंभी केळकरांनीं असे गंमतीचे वाग्वाण सोडले आहेत कीं. “ छापखानेवाल्यांनीं कागदाचे गट्टे सोडले, पुस्तकविक्यांनीं पैशाच्या थैल्या सोडल्या, वाचकांनीं धीर सोडला आणि हें सर्व कशामुळें घडलें ? तर एका गोऱ्या कातडीच्या स्त्रीनें लाज सोडली म्हणून ! ”

वातमीपत्रांतहि काव्य !

आपल्या गद्य निबंधांत केळकर काव्य-कल्पनेचे वारीक वारीक सुवर्ण-कण अधूनमधून पसरून देतात. सिमला येथें ते विधिमंडळाचे सभासद म्हणून गेलेले. तेथील वातमीपत्रें त्यांनीं जीं पाठविलीं, त्यांत पुढील काव्य-सुंदर वर्णन येऊन गेलेलें आहे:—

“ विजेची रोषनाई मात्र सिमल्याला भरपूर आहे. दुरून रात्रीं बड्या सिमल्याकडे पाहिलें म्हणजे हिरे-मोत्यांचीं ताटेंच्या ताटें भरून तीं लीलेनें वर उधळून द्यावीं असा दाट विखुरलेल्या विजेच्या दिव्यांचा लखलखाट दिसतो. आणि दूर बाजूच्या टेकड्यांवर पसरलेले तुरळक दिवे पाहिले, म्हणजे आपण एखाद्या मोठ्या बंदरांत उभें असून, समोर रात्रीच्या वेळीं समुद्रांत नांगरलेल्या शेंकडों आगवोटींचा काफिला पाहत आहों असा भास होतो. तारायंत्री तारांच्या जाळ्यांचा विस्तार पाहिला म्हणजे त्रिन-वापराच्या जागेंत कोळ्यांनीं केलेल्या विणकामाची आठवण होते ! ”

दरींतील पिंजारी

हिमालयाच्या या ‘ बळड्या ’ च्या डोक्यावर दग आलेले पाहून केळकरांचें कवि-मन म्हणतें,

“ पूर्वी गिरिशिखरांवरील बर्फ कपाळावरील भस्माच्या किंवा पांढऱ्या गंधाच्या पट्ट्यासारखें दिसें, त्या ठिकाणी आतां पांढऱ्या-काळ्या ढगांची गर्दी पाहून या आद्य योगिराजांनै स्नानानंतर वाळण्याकरितां जटांचा संभार विसकटून सोडला आहे असें वाटतें. हल्लीं हजारों आकार धारण करणाऱ्या पांढऱ्याशुभ्र ढगांचे लहानमोठे तुकडे दाही दिशांना खेळ मांडून धांवतांना पाहून मन प्रसन्न होतें. एखादे वेळीं असा भ्रम पडतो कीं, या दरींत कोणी अदृश्य असा अवतारी पिंजारी इद्रधनुष्यांनै अभ्रमंडलाचा कापूस पिंजीत वसला आहे व त्यामुळें तलम पोकळ रुईच्या दिखाऊ चांदव्यांनीं सूर्य कायमचा झाकून जाणार ! ”

अशीच कल्पकता बादशहांचे काका हिंदुस्थानांत आले असतांना त्यावर लिहिलेल्या लेखांत केळकरांनीं दाखविली आहे. ड्यूकसाहेबांचें कृत्रिम व भाडोत्री स्वागत कवडीमोल आहे हें दाखवितांना ते म्हणतात—

“ लोकांनीं खऱ्या प्रेमानें केलेल्या स्वागत-समारंभाची गोष्ट कांहीं वेगळीच आहे. पैसा खर्चून सरकारला विजेचे वाटेक तितके दिवे लावतां येतील, पण पाहुण्याला पाहून प्रेम-कुतूहलानें स्त्री-पुरुषांचे ओंठ फुटून गेल्यामुळें आंतून झळकणाऱ्या शुभ्र दंतपंक्तीच्या चिराखदानाची शोभा हजारों विजेच्या दिव्यांनींही येणार नाहीं. युनियन जॅकचीं निशाणें पैशाला पांसरीभर मिळूं शकतात, व तोरणें लावण्याकरितां ओरबडण्यास लगणाऱ्या वृक्षपल्लवांचीहि वाण या देशांत नाहीं. पण लोकप्रिय पाहुण्याला डोळाभर पाहून घेण्याकरितां जनतेच्या भुवयांनीं ज्या कभानी उभारल्या जातात तींच खरी तोरणें ! ”

विरोधाभासाचें वर्णन

१९०८ सालांतील आंदोलनांनै जनतेंत किती क्रांति झाली हें केळकरांनीं पुढील विरोधाभासात्मक वर्णनांनै सांगितलें आहेः—

“ मूक वक्त्यांना वाचा फुटली. आळशी बुद्धिवानांना सरस्वतींनै

आपल्या मयूरपिसांच्या स्पर्शानें गुदगुल्या करून लेखन-कलेचा अभ्यास करण्यास शिकविलें. कवीची दिव्य प्रतिभा स्फुरूं लागली. तिजोन्यांतून व ब्रंकांतून डांबून ठेवलेल्या धनिकांच्या गूढ संपत्तीला परोपकारी पाय फुटले. भित्रे लोक धीट बनले. संगतीनें संशयात्म्यांचा संशय फिटला. मोटेपणा व कर्तृत्व ही वयावर अवलंबून नसून अंतःकरणाच्या तेजावर अवलंबून आहेत अशी भावना प्रगट झाली. मिसरूड न फुटलेलीं मुलें दाढीमिशा पिकलेल्या म्हातान्याशीं कर्तेपणांत स्पर्धा करूं लागलीं. घातक व मारक साधनांचें कौतुक उत्पन्न झालें. आणि रिकामे हात प्रतिकारार्थ चाळा करूं लागले. ”

जुनें व नवें पांडित्य

‘ संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन ’ या लेखमालेंत जुने शास्त्री व आजचा व्यवहार याविषयीं ते लिहितात—

“ समाजांतील अष्टपैलू व्यवहारांत शहाणपणाच्या चलनी नाण्याची मोड पुष्कळशी लागते; तेथें चवल्यापावल्याच काय पण पैसा, पै व कव-ड्याहि लागावयाच्या. जसा पदार्थ भेटेल तशा योग्यतेचें नाणें दुकानदाराच्या अंगावर टाकायला लागतें. जुन्या एकदेशीय पांडितांच्या पदरीं शहाणपण पुष्कळ असे खरें; पण तें सगळें मोहरापुतळ्या किंवा बंदे रुपये यांच्या रूपानें; त्यांच्याजवळ परचुरण नाही; आणि दुकानदारास तर त्यांची मोहोर घेऊन खपायची नाही व पचायची नाही. यामुळें पदरीं द्रव्य व व्यवहाराच्या बाजारांत पदार्थ मांडलेले असतां भाजीहि घेतल्याशिवाय हात हालवीत परत यावें लागणार ! बरें, भाजी मिळालीच तर अंगापासून केव्हांहि दूर न होणाऱ्या जरीकांठी शालजोडीच्या पदरांत बांधून शास्त्रीबुवा ती घरीं आणणार ! ”

इंग्रजी शिकलेल्या व नाना विद्यांची नुसती तोंडओळख झालेल्या नव्या पांडिताचें शब्द चित्र केळकर पुढीलप्रमाणें रंगवितात—

“ गुलाबदाणीच्या कारंजांतून निघाल्याप्रमाणें आधुनिक विद्वानांच्या मुखांतून प्रसंगोपात्त विद्येच्या सहस्रधारा एकाच वेळेस खवत असून, शिवाय प्रत्येक धारेस निरनिराळाच सुगंध येत आहे. आधुनिक विद्वानांच्या ज्ञानाची लांबीरंदी फार विस्तृत; पण त्याची खोली फार थोडी असते. वादाचा विषय बदलला असतां जुन्या पंडिताप्रमाणें त्याला पाण्याबाहेर काढून टाकलेल्या मत्स्यासारखें चुकल्या चुकल्यासारखें होऊन तो तडफडणार नाही, कारण तो जलचर व स्थलचर म्हणजे उभयचर आहे खरा. बकाप्रमाणें तो जमीन असेल तेथपर्यंत चालेल व पाणी भेटतांच पोहूंच लागेल, पण त्याची गति खोल पाण्यांत मात्र होणार नाही. यामुळें विद्यासमुद्राच्या तळाशीं बुडी मारून मोती वर आणणें हें त्याला दुष्कर होय. फार तर त्यानें सरस्वतीदेवीच्या क्रीडासरोवरांतील कमळांवरोंवर उथळ पाण्यांत खेळावें, कोणताहि विषय तळहातावरील आवळ्याप्रमाणें त्याला चोहोंकडून दिसेल; पण आवळ्याच्या पोटांतल्या बीची कल्पना मात्र त्याला होणार नाही ! ” खुद्द केळकरांच्या साहित्य-गुणांचेंच हें वर्णन नाही काय ?

चटका लावणारी जादू

“ हात लावला कीं सोनें ” अशी किमया केळकरांपाशीं आहे. विषय कितीहि नीरस असो, रक्ष असो; क्लिष्ट असो; अवघड असो; तो सोपा, सरळ, सुटसुटीत करून मांडण्याची त्यांची हातोटी कांहीं विलक्षण आहे. या सुबोधपणालाच चटकदारपणाचीहि जोड ते देत असतात. त्यांच्या विद्वत्तेला विनोदाचें अस्तर लावलेलें आहे. त्यांचा कल्पनामिश्रित बहुश्रुतपणा आणि विनोदमिश्रित रसिकता यामुळें त्यांचा कोणताहि लेख वाचकाच्या बुद्धीला गुदगुल्या करतो. चांदण्या रात्रीं निवडुंगालाहि कमळाची शोभा यावी, त्याप्रमाणें व्याकरण, हुंडणावळ, इतिहास, इत्यादि कांटेरी विषय-सुद्धां केळकरांनीं मनोरम करून सोडले आहेत. सुबोधता व सरसता या दोन गुणांच्या पोटांत समतोल विचारसरणी, प्रमाणबद्ध मांडणी व बुद्धि-स्वातंत्र्याची तर्कशुद्धता हे गुण केळकरांनीं भरलेले आहेत. तर्कावर आधार-

लेली विद्वत्ता व विनोदांतून व्यक्त होणारी रसिकता हे त्यांचे गुण त्यांच्या कोणत्याहि लहानमोठ्या लेखांत दिसून आल्याशिवाय रहात नाहीत. त्यांनी लिहिलेलें टिळक चरित्र, हास्य-विनोद-मीमांसा, मराठे व इंग्रज आणि तोतयाचें बंड हे चार ग्रंथ म्हणजे मराठी भाषेचें शाश्वत धनच होत.

६१.५२ नं १३५९ (ख) २० अभ्यासाच्या वाटा

- (१) 'साहित्य-सम्राट्' या पदवीचा मान केळकरांना कां देण्यांत आला ?
- (२) केळकरांच्या शालेय जीवनाबद्दल तुम्हांस काय माहिती आहे ?
- (३) केसरी-मराठा यांचें संपादकत्व केळकरांकडे केव्हां व कां आलें ?
- (४) केळकरांनी 'केसरी' लोकप्रिय केला तो कोणत्या गुणांवर ?
- (५) केळकरांच्या प्रमुख ग्रंथांचीं नांवां या ? त्यांचें साहित्य सर्वमान्य झालें, तें कां ?
- (६) साहित्यापासून आनंद होतो, याची कोणतीं कारणे केळकर देतात ?
- (७) गद्य आणि पद्य यांची मीमांसा केळकरांनी कशी केली आहे ?
- (८) कला व नीति, जुने व नवे पंडित या विषयासंबंधी केळकरांनी काय लिहिलें आहे ?
- (९) लो. टिळक व ना. गोखले यांचीं शब्द-चित्रे केळकरांच्या आधारानें काढा.
- (१०) केळकरांच्या एक-दोन सुंदर उपमा लिहा.

अधिक अभ्यास

गत गोष्टी अर्थात् माझी जीवनयात्रा—लेखक-न. चिं. केळकर.

